થવા જેવું છે. હવે તો નજીકના ભવિષ્યમાં એ ખોટ પૂરી પડશે એવી આશા છે.

'સાહિત્યપ્રવેશિકા' કરતાં 'પ્રારંભિકા'માં વિષયવિવરણ જરા અન્ય પ્રકારનું રાખ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોને તે રુચિકર નીવડે એમ ઇચ્છું છું.

આ પ્રકાશન માટે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને અને આખું પુસ્તક ઝીણવટથી વાંચી, કિંમતી સૂચનાઓ આપનાર ભાઇશ્રી વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરનો આભાર માનવાની પવિત્ર ફરજ આનંદથી અદા કરું છું.

સં. ૨૦૦૦, માઘ સુદિ ૫
ખાર–મુંબઈ,
તા. ૩૦–૧–૧૯૪૪

હિં. ગ. અંજારિયા

અનુક્રમણિકા

સાહિત્યપ્રારંભિકા

પ્રકરણ ૧ લું—નરસિંહ—મીરાંયુગ

શરૂઆત-જૂની ભાષા

આપણી ગુજરાતી ભાષા હાલ બોલાય છે તેવી પહેલાં બોલાતી નહોતી. હમણાં પણ આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાંત પ્રાંતની બોલીમાં ફેર હોય છે; એટલું જ નહિ પણ લેખક લેખકની ભાષામાં પણ જુદાપણું હોય છે. આવું હોવા છતાં બધા જ ગુજરાતીઓની ભાષા એક જ છે—ગુજરાતી જ છે—પછી ભલે ગુજરાતમાં, કાઠિયાવાડમાં કે હિન્દના કે દુનિયાના ગમે તે જુદાજુદા ભાગોમાં વસતા હોય, તો પણ બધા ગુજરાતીઓની ભાષા તો ગુજરાતી જ છે.

હમણાં બોલાતી ભાષા સોળસો વર્ષ પહેલાં આજના જેવી નહોતી; તળુસોચારસો વર્ષ પર તો કાંઈક વધારે જુદી લાગે તેવી હતી. પાંચસોછસો વર્ષ પહેલાં તો ગુજરાત—કાઠિયાવાડમાં બોલાતી તે જ ભાષા મેવાડ, મારવાડ, માળવા એ બધા પ્રદેશમાં વપરાતી.

લોકોની જુદીજુદી ભાષાઓ હતી, તે તો લોકસમસ્તમાં વપરાતી; તે ભાષા લોકોમાં—એટલે પ્રકૃતિમાં—વપરાતી, એટલે તે પ્રાકૃત કહેવાતી. સંસ્કૃત જ મૂળ ભાષા હતી એ વિચારને એવો તો ઊંડો અને વ્યાપક બનાવ્યો હતો કે દેશમાં બોલાતી ભાષા મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જ બની છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું; એટલે પ્રાકૃતની બીજી એવી પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રચારમાં હતી, કે સંસ્કૃત એ પ્રકૃતિ, અને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ માટે પ્રાકૃત; દેશભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકૃતિ પામીને બની છે, એવો ખ્યાલ લોકોમાં સારી પેઠે પ્રસરેલો હતો.

આવા સર્વવ્યાપી અભિપ્રાયની એટલી બધી અસર થઈ ગઈ હતી કે, ભાષા એટલે સંસ્કૃત જ એમ મનાતું હતું. સંસ્કૃત સિવાયની તે બધી જ પ્રાકૃત. સંસ્કૃત સિવાયની બધી જ ભાષાઓ માટે પ્રાકૃત, એ એક સામાન્ય નામ જ ગણાય છે. જુદાજુદા પ્રદેશોની પ્રાકૃતને માટે જુદાંજુદાં વિશેષણો લગાડવામાં આવતાં. જેમકે મગધ દેશમાં બોલાતી પ્રાકૃત માગધી કહેવાતી; શૂરસેન–મથુરા નજીકના પ્રદેશમાં બોલાતી શૌરસેની વગેરે. આવી પ્રાકૃતો મુખ્ય પાંચ—ઉત્તરહિન્દમાં—પાંચ —હતીઃ માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ.

આ પ્રાકૃતોમાંની અપભ્રંશ, મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એ બધા પ્રદેશમાં વપરાતી. ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર પર ગુર્જરોનાં આક્રમણ થયાં. મૂળવતનીઓ સાથે ગુર્જરો એવા મળી ભળી ગયા કે, ભાષાનાં સ્વરૂપ પર પણ અસર થવા લાગી. અગિયારમાબારમા સૈકામાં તો ભાષા એવી થઈ ગઈ કે, તેને અપભ્રંશ કહેવાય જ નહિ. ત્યાર પછી પણ ભાષામાં ફેરફારો ચાલુ જ રહ્યા. ચૌદમાપંદરમા સૈકામાં તે એવું સ્વરૂપ પામી કે, તેને આપણે ગુજરાતીનું જૂનું રૂપ ગણી

ઈમ કરતાં જો સાંભલવાનું કૌતક હુઇ મંનિ;
કથા સહૂ હૂં કહૂં, સાંભલુ સ્થિર થઈ રાજન્ !
—'કાદમ્બરી' કડવું ૧૪

ને ને બદલે નિ, એમ ને બદલે ઇમ, સાંભળશો ને બદલે સાંભલશુ તથા મંનિ, કથાઇ વગેરે પ્રયોગો જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

નરસિંહ મહેતો આ જમાનાનો જ—જૂની ગુજરાતીના સમયનો જ—લેખક છે, પણ તેનાં પદો કંઠોપકંઠે ઊતરતાં આવ્યાં છે. એટલે જમાના જમાના પ્રમાણે બદલાતાં ગયાં. નરસિંહનાં હાલનાં કાવ્યોની ભાષા તેના વખતની ભાષા તો રહી જ નથી. વળી, છાપવાવાળાએ પણ ભાષાને તદ્દન આધુનિક સ્વરૂપ જ આપી દીધું—એટલે જૂની ભાષાનું નામનિશાન રહ્યું નથી. કોઈ જગાએ એકાદ શબ્દ કે સ્વરૂપ રહી ગયું હોય તો જ કાંઇક જુનવાણી નિશાની મળે છે—બાકી તો જૂની ભાષા જાણવા તક જ નથી. નરસિંહ મહેતાના વખતની ભાષા તેનાં પદો પરથી જાણવા માટે તો સંભવ જ નથી, પણ છેલ્લી હાથપ્રત પ્રમાણે છપાયાં હોત, તોય તે પ્રતના સમયની ભાષા કાંઈક જાણવામાં આવત. તેવું પણ કાંઈ થયું નથી. હવે માત્ર એટલું રહ્યું છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં, ફારબસ સભામાં કે બીજી કોઈ જગાએ જો જૂની હાથપ્રત રહેલી હોય તો તે જોવાથી કાંઈક પ્રકાશ મળે ખરો. આવા અભ્યાસ માટે તો ખાસ શોખ ધરાવનારા કોઈ નીકળે તો જ સાધનોની શોધખોળ થઈ શકે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતાની ભાષા આધુનિક બની ગઈ છે, પણ તે જ સમયના બીજા લેખક ભાલણની 'કાદંબરી' જૂની ભાષામાં જ રહી છે. કાદંબરી બહુ જાણીતું પુસ્તક નહિ એટલે

સ્મૃતિ દંતકથાઓદ્વારા જ ચાલુ રાખવા જેટલી તેમની સેવા કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા માટે -પણ કેટલીક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેવી બધી દંતકથાઓમાંથી સાર કાઢીએ તો હકીકત એવી નીકળે છે કે નરસિંહ મહેતો નાનપણમાં ગમાર અને ધૂની છોકરો ગણાતો. કામધંધામાં દિલ ચોટાડ્યું નહિ હોય એટલે ભાભીનાં મહેણાં સાંભળવાં પડ્યાં. મહેણાંથી મનને દુઃખ થયું. દંતકથા કહે છે કે મહેણાંથી રિસાઇ તેણે ભાઈનું ઘર છોડ્યું અને મોસાળ જવા નીકળ્યો. મોસાળ પહોંચ્યો કે નહિ, એ કાંઈ જાણવામાં નથી, પણ મોસાળ જતાં જતાં રસ્તામાં ગોપનાથનાં દર્શન કરવા રોકાયો અને ગોપનાથની પૂજામાં જ બેસી ગયો. ગોપનાથની સેવા એણે એવી નિષ્ઠાથી અને અનન્યભાવે કરી કે ગોપનાથ પ્રસન્ન થયા. કૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન માટે પોતે જતા હતા ત્યાં નરસિંહ મહેતાને સાથે લઈ ગયા. નરસિંહ કૃષ્ણની રાસલીલા જોઈ એવો તન્મય અને કૃષ્ણમય બની ગયો કે તે ઘડીથી જ કૃષ્ણભક્તિમાં મસ્ત અને મશગૂલ થયો.

રાસલીલાનાં દર્શન કરી, કૃષ્ણભક્ત બન્યા પછી તે પાછો જૂનાગઢ આવ્યો. ભાઈભોજાઈ સાથેનો અણબનાવ ટળી ગયો. ભાઈએ તેને પરણાવ્યો. તેને એક છોકરો અને એક છોકરી એમ બે સંતાન થયાં. તે બંનેને પરણાવ્યાં પણ ખરાં. નરસિંહ મહેતાની આજીવિકા માટે શી વ્યવસ્થા હશે એ કંઈ જાણવામાં નથી. પરંતુ કૃષ્ણભક્ત તરીકે ભજનકીર્તન કરતો હશે, કવિતા બનાવતો હશે, છેવટ ગરીબાઈમાં ગાળવું પડ્યું હશે, છતાં ગુજારો તો ચાલતો હશે.

નરસિંહ મહેતાનાં વખાણનાં જ્ઞાનની કોટિ અને ભક્તિની સંસ્કારી ઉચ્ચતા જોતાં એમ તો સ્વીકારવું જ પડે છે કે

નરસિંહ મહેતાએ 'સુદામાચરિત્ર', 'ચાતુરી', 'સહસ્રપદી રાસ' વગેરે ઘણું ઘણું લખ્યું છે. પોતાના જીવન સંબંધે - પણ કાંઇ કાંઈ લખ્યું છે એમ પણ મનાય છે. 'હારમાળા' માટે હજી બે મત પ્રવર્તે છે. કેટલાક તેને નરસિંહ મહેતાની લખેલી માને છે અને કેટલાક પ્રેમાનંદની માને છે. ખરો ખુલાસો તો એવો લાગે છે કે નરસિંહ મહેતાએ થોડાં પદો કર્યાં હશે અને પછીના લેખકોએ તેમાં વધારો કર્યો કર્યો હશે. પ્રેમાનંદે તે બધાંને ફરી લખ્યાં. નરસિંહ મહેતાનાં અને બીજા લેખકનાં લખેલાં બધાં પદોને પોતાની મતિ પ્રમાણે સુધાર્યાં, કોઈ નવાં પણ ઉમેર્યાં અને એમ 'હારમાળા' તૈયાર થઈ. આ પ્રશ્ન હજી ચર્ચાસ્પદ ગણાય છે. શોધખોળથી સત્ય શોધી શકાય એવો હજી સમય છે. કોઈ ધૂની અભ્યાસી નીકળી આવે, તો હજી કાંઈક નવું જાણવાનું કદાચ મળે. તેની બાબતોમાં પૂર્વગ્રહ કે મતાગ્રહ રાખવામાં આવે તો સત્ય પર આચ્છાદન વળી જાય છે.

નરસિંહ મહેતાનો સમય સંવત ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬ સુધીનો ગણાય છે.

ભાલણ : સંવત ૧૪૯૦ થી ૧૫૭૦

નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત બીજા કેટલાક લેખકો થઈ ગયા હશે, પણ આપણને આજ સુધીમાં થોડા જ જાણવામાં આવ્યા છે. અભ્યાસ અને શોધખોળ ચાલુ રહેશે, તેમ તેમ બીજા જાણવામાં આવશે. હમણાં પણ થોડાઘણાની માહિતી મળી છે. નરસિંહ મહેતાની સાથોસાથ પણ કદાચ ઊભો રહે તેવો એક લેખક ભાલણ છે.

તે સિદ્ધપુર પાટણનો રહેવાસી હતો. સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં

છતાં, કેમ જાણે સ્વતંત્ર લખાણ હોય એવી જ છાપ પડી રહે છે.

સંવત ૧૫૧૨ માં પદ્મનાભે ‘કંહાનડદે પ્રબંધ’ લખ્યો છે. તેમાં યુદ્ધનું વર્ણન છે; એક ગઢને ઘેરો ઘાલવામાં આવે છે તે વિષે લખાણ છે. હથિયારોની માહિતી, લડાઈની તૈયારીઓ અને લોકોના યુદ્ધસમયના મનોભાવ વિષે લખાણ હોઈ, નવી જાતનું સાહિત્ય રજૂ કરનારું તે પુસ્તક ઠીક પ્રચાર પામી રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત પણ હરસેવક નામના લેખકનું ‘મયણરેહા રાસ’ નામનું પુસ્તક છે; જયશેખરે ‘ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ’ લખ્યો છે; હીરાનંદે ‘વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ’ લખ્યો છે; જનાર્દનનું ‘ઉષાહરણ’, કર્મણ મંત્રીકૃત ‘સીતાહરણ’, કોઈ અજાણ્યા લેખકનો ‘વસંતવિલાસ’, લાવણ્યસમયકૃત ‘વિમળપ્રબંધ’ વગેરે લખાણો હવે જાણવામાં આવ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો છપાઈ પણ ગયાં છે. બીજા પણ કેટલાક લેખકો હજી અજાણ્યા રહ્યા હોય એ બનવાજોગ છે. જૂનું તે બધું જ સોનું ન ગણીએ તોપણ સંભવ છે કે કોઈક સત્ત્વશાળી પણ અંધારામાં દટાઈ રહ્યો હોય. વધારે શોધખોળ અને આગ્રહભર્યા અભ્યાસની હજી જરૂર છે એ તો દેખીતું જ છે.

મીરાંબાઈ: સંવત ૧૫૫૫-૬૦ થી ૧૬૨૦-૨૫

નરસિંહ મહેતાની પેઠે મીરાંબાઈ પણ ભક્ત તરીકે ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ આખા ભરતખંડમાં જાણીતાં છે. ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં મીરાંબાઈની ગણના થતી જ આવી છે.

ચાળીસપચાસ વર્ષ પહેલાં એમ મનાતું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત નરસિંહ-મીરાંથી થઈ હતી, અને તે સમયમાં માત્ર ભક્તિસાહિત્ય જ લખાતું હતું. તે યુગને ભક્તિયુગ એવું જ નામ અપાતું હતું. કારણ એ હતું કે કંઠોપકંઠે

મીરાંબાઈનાં લખાણુમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી. તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તલ્લીન છે; કૃષ્ણુની સાથે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણુના સહવાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણુના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મકથાના ઇસારા એકાદબે કાવ્યમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણુ, માળામાં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણુ અને કૃષ્ણુની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણુ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે. મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉલ્લાસ, ધર્મ કે ફરજ એકેની દરકાર નથી. તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણુસેવામાં મગ્ન રહે છે. ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની ભજનો ગાવાં, કૃષ્ણુ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો, અને જીવનને કૃષ્ણુના ચરણુમાં, કૃષ્ણુ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું એ જ એની મજા છે, એ જ એનું જીવન છે. 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ', 'નહિ રે વિસારું હરિ', 'ઘેલાં અમે ભલે થયાં', 'સતભામાનું રૂસણું' વગેરે ભજનોના ભાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં એટલા બધા પરિચિત અને પ્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં બસોઅઢીસો જેટલાં જ કાવ્યો હોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન મીરાંબાઈ તો અનન્ય ભક્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે ખૂબ પૂજ્ય બની રહેલ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો પણુ આજ આપણુને જે ભાષામાં મળે છે, તે ભાષામાં લખાયાં નહોતાં. તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા એકસરખી હતી, એટલે જ મીરાંબાઈનાં ભજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શક્યાં. પરંતુ જેમ જેમ જમાના ફરતા ગયા, અને ભાષામાં પણુ હળવે હળવે ફેરફાર થતા ગયા, તેમ તેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલીન સ્વરૂપ લેતાં ગયાં. કંઠોપકંઠે યાદ રાખી પ્રચાર પામતા

મીરાંબાઈનાં લખાણુમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી. તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તલ્લીન છે; કૃષ્ણુની સાથે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણુના સહવાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણુના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મકથાના ઇસારા એકાદબે કાવ્યમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણ, માળામાં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણુની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે. મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉલ્લાસ, ધર્મ કે ફરજ એકેની દરકાર નથી. તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણુસેવામાં મગ્ન રહે છે. ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની ભજનો ગાવાં, કૃષ્ણ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો, અને જીવનને કૃષ્ણુના ચરણમાં, કૃષ્ણ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું એ જ એની મજા છે, એ જ એનું જીવન છે. 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ', 'નહિ રે વિસારું હરિ', 'ઘેલાં અમે ભલે થયાં', 'સતભામાનું રૂસણું' વગેરે ભજનોના ભાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં એટલા બધા પરિચિત અને પ્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં બસોઅઢીસો જેટલાં જ કાવ્યો હોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન મીરાંબાઈ તો અનન્ય ભક્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે ખૂબ પૂજ્ય બની રહેલ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો પણ આજ આપણને જે ભાષામાં મળે છે, તે ભાષામાં લખાયાં નહોતાં. તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા એકસરખી હતી, એટલે જ મીરાંબાઈનાં ભજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શક્યાં. પરંતુ જેમ જેમ જમાના ફરતા ગયા, અને ભાષામાં પણ હળવે હળવે ફેરફાર થતા ગયા, તેમ તેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલીન સ્વરૂપ લેતાં ગયાં. કંઠોપકંઠે યાદ રાખી પ્રચાર પામતા

મીરાંબાઈનાં લખાણમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી. તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તલ્લીન છે; કૃષ્ણની સાથે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણના સહવાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મકથાના ઇસારા એકાદબે કાવ્યમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણ, માળામાં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે. મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉલ્લાસ, ધર્મ કે ફરજ એકેની દરકાર નથી. તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણસેવામાં મગ્ન રહે છે. ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની ભજનો ગાવાં, કૃષ્ણ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો, અને જીવનને કૃષ્ણના ચરણમાં કૃષ્ણ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું એ જ એની મજા છે, એ જ એનું જીવન છે. 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ', 'નહિ રે વિસારુ હરિ', 'ઘેલાં અમે ભલે થયાં', 'સતભામાનું રૂસણું' વગેરે ભજનોન ભાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં એટલા બધા પરિચિત અને પ્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં બસોઅઢીસો જેટલ જ કાવ્યો હોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન મીરાંબાઈ તે અનન્ય ભક્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે ખૂબ પૂજ્ય બની રહેલ છે

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્ પણ આજ આપણને જે ભાષામાં મળે છે, તે ભાષામાં લખાય નહોતાં. તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા એકસરખી હતી, એટલે મીરાંબાઈનાં ભજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શકય પરંતુ જેમ જેમ જમાના ફરતા ગયા, અને ભાષામાં પણ હળ હળવે ફેરફાર થતા ગયા, તેમ તેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલી સ્વરૂપ લેતાં ગયાં. કંઠોપકંઠે યાદ રાખી પ્રચાર પામ

મીરાંબાઈનાં લખાણમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી. તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તલ્લીન છે; કૃષ્ણની સાથે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણના સહવાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આત્મકથાના ઇસારા એકાદબે કાવ્યમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણ, માળા-માં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે. મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉલ્લાસ, ધર્મ કે ફરજ એકેની દરકાર નથી. તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણસેવામાં મગ્ન રહે છે. ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની ભજનો ગાવાં, કૃષ્ણ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો, અને જીવનને કૃષ્ણના ચરણમાં કૃષ્ણ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું એ જ એની મજા છે, એ જ એનું જીવન છે. 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ', 'નહિ રે વિસાર હરિ', 'પેલાં અમે ભલે થયાં', 'સતભામાનું રૂસણું' વગેરે ભજનોના ભાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં એટલા બધા પરિચિત અને પ્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં બસોઅઢીસો જેટલ જ કાવ્યો હોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન મીરાંબાઈ તે અનન્ય ભક્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે ખૂબ પૂજ્ય બની રહેલ છે

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્ પણ આજ આપણને જે ભાષામાં મળે છે, તે ભાષામાં લખાર નહોતાં. તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા એકસરખી હતી, એટલે મીરાંબાઈનાં ભજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શકય પરંતુ જેમ જેમ જમાના ફરતા ગયા, અને ભાષામાં પણ હળ હળવે ફેરફાર થતા ગયા, તેમ તેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલી સ્વરૂપ લેતાં ગયાં. કંઠોપકંઠે યાદ રાખી પ્રચાર પામ

અને રણછોડરાયજીની છેવટની પરવાનગી લેવા મંદિરમાં ગયાં, તે મંદિરમાંથી પછી પાછાં આવ્યાં જ નહિ; રણછોડરાયજીના શરીરમાં જ સમાઈ ગયાં!

મીરાંબાઈના જીવન સંબંધે પહેલાં તો પુષ્કળ મતભેદ હતા, પણ હવે નિશ્ચિત રીતે મનાય છે કે તેમનાં લગ્ન સંવત ૧૫૭૩માં થયાં હતાં, એટલે જન્મ સં. ૧૫૬૦ ના અરસામાં થયેલો હોવો જોઈએ. અવસાન માટે કોઈ ૧૬૦૩નું વર્ષ માને છે, અને કોઈ તો તે ૧૬૨૦ સુધી હયાત હતાં એમ કહે છે.

નાકર: સંવત ૧૫૫૦-૬૦ થી ૧૬૩૦-૪૦

મીરાંબાઈ દ્વારકામાં ભક્તિમય જીવન ગાળતાં હતાં તે સમયમાં વડોદરામાં નાકર નામનો એક વૈશ્યકવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી, બ્રાહ્મણને આપી, બ્રાહ્મણને આજીવિકા માટે સગવડ કરી આપતો હતો.

પ્રેમાનંદ પહેલાં પણ આખ્યાનકાર થઇ ગયા છે અને કોઇ કોઇએ તો સંખ્યાબંધ આખ્યાનો લખેલાં છે. પરંતુ તે આખ્યાનોમાં સાહિત્યગુણ નહિ હોવાથી, તે બધાં ક્ષણજીવી જ રહ્યાં. નાકરનાં આખ્યાનોમાં પણ કવિત્વ કે સત્ત્વ જેવું કાંઈ જ નથી. લોકોને આખ્યાનો સાંભળવાં ગમતાં હતાં, બ્રાહ્મણો આખ્યાનો ગાઇ આજીવિકા મેળવતા હતા, એટલે તે ધંધો કરનારા કોઈ કોઈ નીકળી આવતા. નાકરને તે શોખ લાગી ગયો. પોતે બ્રાહ્મણ નહિ હોઇ, આજીવિકા માટે તો તેને જરૂર નહોતી, પરંતુ આખ્યાનો રચવાનો નાદ લાગી જતાં, તેણે તે કામ ખૂબ હોંસથી ચાલુ રાખ્યું; પોતે રચેલાં આખ્યાનો એક બ્રાહ્મણને આપી દેતો. બ્રાહ્મણ તેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. આમ નાકરે પોતાનાં આખ્યાનોદ્વારા પરોપકાર પણ

અખાડામાં રહી, ત્યાગી બની, સાધુજીવન ગાળ્યું. તેના લખેલા (સંવત ૧૬૫૩) 'શુકદેવઆખ્યાન'માં ખાસ ગુણો તો કાંઈ નથી, પણ તેના જેવા લખનારા ઉત્પન્ન થાય એ આપણા સમાજ માટે ખૂબ સૂચક બાબત છે, એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

આ પ્રકરણમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભકાળના લેખકો-માંથી થોડાની પિછાન આપવામાં આવી છે. જે જે લખાણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંનાં ઘણાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે. તેમાંથી કેટલાંક જોકે સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેવાં નહિ હોય, તોપણ લગભગ બધાં જ લભ્ય તો છે જ. નરસિંહ-મીરાંનાં તો સહેલાઈથી મેળવી શકાશે. ભાલણ અને નાકરનાં પણ હવે મળી શકે એવી સગવડ થઈ છે. બીજાં તો ઘણાંક 'બૃહત કાવ્યદોહન'-માં છપાયાં છે. 'બૃહત કાવ્યદોહન'ના પણ હવે કોઈ કોઈ ભાગ અપ્રાપ્ય છે, એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં મુશ્કેલીઓ વધવા લાગી છે. પરંતુ વાંચનારા વધે, તો પ્રકાશનમાં સરળતા થાય એ આશા તો અમર છે જ. હળવે હળવે ગુજરાતી માટે શોખ વધતો જશે અને ગુજરાતી વાચકો પુસ્તક ખરીદવાનો શોખ વધારતા જશે, એમ માનવું એ જ સંતોષ આપનારો માર્ગ છે.

અખો : સંવત ૧૬૭૧ થી ૧૭૩૦

અખાએ લોકોના જીવનમાં હરહમેશ માલૂમ પડતી ક્ષતિઓ, ત્રુટિઓ, વિચિત્રતાઓ એ બધાંની કડક ટીકા કરી, તેમજ કટાક્ષ સાથે બોધ આપનારા છપ્પાઓ લખી, મનુષ્યસ્વભાવનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. સંસારી લોકોના જીવનમાં જ ખોડખાંપણ હોય છે તેવું જ નહિ, પણ ત્યાગી, વૈરાગી અને ધાર્મિક જીવન ગાળનારાઓમાં પણ કેવો દંભ, કેવા અનાચાર અને અત્યાચાર, કેવાં પાપભર્યાં આચરણ પેસી ગયાં હોય છે તે વિષે પણ દાખલાદૃષ્ટાંતથી એણે ઠીક સત્યપ્રકાશ પાડ્યો છે. છપ્પા બધા મળી ૭૪૬ છે, પણ તેટલામાં તો સત્ય જ્ઞાન, વાજબી ટીકા, દોષોનું પ્રાકટ્ય, ગુણોની પ્રશંસા, ઉત્તમ બોધ એવું ઘણું ઘણું લખી નાખ્યું છે. અખાની શૈલી સંક્ષિપ્ત અને અર્થઘન હોઈ, કોઈ કોઈ વાર સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે; છપ્પા કરતાં બીજાં લખાણમાં કંઈક વિસ્તાર અને વિવેચન વધારે છે, તેમ સાટે બીજાં લખાણો વેદાન્તના જ્ઞાનપ્રચારને માટે હોઈ, સામાન્ય વાચકને દુર્ઘટ લાગે તેવાં છે. 'પંચીકરણ', 'અખેગીતા', 'ગુરુ–શિષ્ય સંવાદ', 'અનુભવબિંદુ' અને કેટલાંક ભજનો વગેરે બધાં જ્ઞાનવિષયક હોઈ, તેના વાંચનારા વિરલ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

અખો જ્ઞાતિએ સોની હતો; ધંધો પણ સોનીનો જ કરતો હતો. એ ચારિત્ર્યવાન અને પ્રામાણિક હતો અને કારીગરીમાં પણ કુશળ હતો. તેની હુશિયારી અને નીતિની કદર તરીકે તેને ટંકશાળનું કામ મળ્યું હતું. તેવા કામમાં જશ કરતાં અપજશ વધારે મળે છે, એ અનુભવ કમભાગ્યે અખાના નસીબમાં પણ હતો. આખરે તેના ચારિત્ર્યની ઘટતી ચાંદલી થઈ અને તે નિર્દોષ ઠર્યો. પરંતુ તે બનાવથી અખાને સંસાર પર અભાવ

પ્રેમાનંદ: સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે હતો તો આખ્યાન કરનારો માણભટ્ટ. પણ તેનાં આખ્યાનો એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી લોકપ્રિય થઈ ગયાં. હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે.

આખ્યાનકારો તો પ્રેમાનંદની પહેલાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સામાન્ય સમાજને રુચિકર થઈ પડે એવા ઘણા ગુણો છે. તેનાં કોઈ કોઈ આખ્યાનમાં સારું કવિત્વ છે. રસભરી લેખનશક્તિને લીધે પ્રિય થઇ પડવાનો ગુણ તો ઘણાં આખ્યાનોમાં છે. એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશંસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ ઘણે અંશે યોગ્ય છે.

હરહંમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં કોઈ કોઇ સાધનોની જરૂર લોકોને લાગે છે. આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારા બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી. આવી કથા કરનારા પુરાણીઓ કહેવાતા. કથાવાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાભટ્ટો પુરાણીઓ કહેવાતા. હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ કોઇ કોઇ એવા નીકળ્યા કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા, અને લોકોને વધારે આનંદ પડે માટે તે કથા ગાઈને કરવા લાગ્યા. ગાવામાં સાથે તાલ માટે એક માણ—ત્રાંબાની મોટી ગાગર—રાખતા. આંગળીમાં વેઢવીંટી પહેરતા અને તે વતી ગાગર પર તાલ આપી રણકાર ગજવતા. આવી કથા ગાનારાઓ માણભટ્ટને નામે ઓળખાતા. રાત્રે મોટા ચોકમાં મોટી મેદની

પ્રેમાનંદ : સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે હતો તો આખ્યાન કરનારો માણભટ્ટ. પણ તેનાં આખ્યાનો એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી લોકપ્રિય થઈ ગયાં હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે.

આખ્યાનકારો તો પ્રેમાનંદની પહેલાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સામાન્ય સમાજને રુચિકર થઈ પડે એવા ઘણા ગુણો છે. તેનાં કોઇ કોઇ આખ્યાનમાં સારું કવિત્વ છે. રસભરી લેખનશક્તિને લીધે પ્રિય થઇ પડવાનો ગુણ તો ઘણાં આખ્યાનોમાં છે. એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશંસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ ઘણે અંશે યોગ્ય છે.

હરહંમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં કોઈ કોઇ સાધનોની જરૂર લોકોને લાગે છે. આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારા બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી. આવી કથા કરનારા પુરાણીઓ કહેવાતા. કથાવાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાભટ્ટો પુરાણીઓ કહેવાતા. હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ કોઇ કોઇ એવા નીકળ્યા કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા, અને લોકોને વધારે આનંદ પડે માટે તે કથા ગાઇને કરવા લાગ્યા. ગાવામાં સાથે તાલ માટે એક માણ—ત્રાંબાની મોટી —રાખતા. આંગળીમાં વેઢવીંટી પહેરતા અને તે વતી તાલ આપી રણકાર ગજવતા. આવી કથા ગાનારાઓ ભટ્ટ નામે ઓળખાતા. રાત્રે મોટા ચોકમાં મોટી ગેદની

પ્રેમાનંદ: સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે હતો તો આખ્યાન કરનારો માણભટ્ટ. પણ તેનાં આખ્યાનો એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી લોકપ્રિય થઈ ગયાં. હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે.

આખ્યાનકારો તો પ્રેમાનંદની પહેલાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સામાન્ય સમાજને રુચિકર થઈ પડે એવા ઘણા ગુણો છે. તેનાં કોઇ કોઇ આખ્યાનમાં સારું કવિત્વ છે. રસભરી લેખનશક્તિને લીધે પ્રિય થઇ પડવાનો ગુણ તો ઘણાં આખ્યાનોમાં છે. એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશંસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ ઘણે અંશે યોગ્ય છે.

હરહંમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં કોઈ કોઇ સાધનોની જરૂર લોકોને લાગે છે. આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારા બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી. આવી કથા કરનારા પુરાણીઓ કહેવાતા. કથાવાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાભટ્ટો પુરાણીઓ કહેવાતા. હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ કોઇ કોઇ એવા નીકળ્યા કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા, અને લોકોને વધારે આનંદ પડે માટે તે કથા ગાઇને કરવા લાગ્યા. ગાવામાં સાથે તાલ માંટે એક માણ—ત્રાંબાની મોટી ગાગર—રાખતા. આંગળીમાં વેઢવીંટી પહેરતા અને તે વની ગાગર પર તાલ આપી રણકાર ગજવતા. આવી કથા ગાનારાઓ માણભટને નામે ઓળખાતા. રાત્રે મોટા ચોકમાં મોટી મેદની

પ્રેમાનંદ : સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૬૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે હતો તો આખ્યાન કરનારો માણભટ્ટ. પણ તેનાં આખ્યાનો એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી લોકપ્રિય થઈ ગયાં હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે.

આખ્યાનકારો તો પ્રેમાનંદની પહેલાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સામાન્ય સમાજને રુચિકર થઈ પડે એવા ઘણા ગુણો છે. તેનાં કોઇ કોઇ આખ્યાનમાં સારું કવિત્વ છે. રસભરી લેખનશક્તિને લીધે પ્રિય થઇ પડવાનો ગુણ તો ઘણાં આખ્યાનોમાં છે. એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશંસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ ઘણે અંશે યોગ્ય છે.

હરહંમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં કોઈ કોઇ સાધનોની જરૂર લોકોને લાગે છે. આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારા બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી. આવી કથા કરનારા પુરાણીઓ કહેવાતા. કથાવાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાભટ્ટો પુરાણીઓ કહેવાતા. હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ કોઇ કોઇ એવા નીકળ્યા કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા, અને લોકોને વધારે આનંદ પડે માટે તે કથા ગાઇને કરવા લાગ્યા. ગાવામાં સાથે તાલ માટે એક માણ—ત્રાંબાની મોટી ગાગર—રાખતા. આંગળીમાં વેઢવીંટી પહેરતા અને તે વતી ગાગર પર તાલ આપી રણકાર ગજવતા. આવી કથા ગાનારાઓ માણભટ્ટને નામે ઓળખાતા. રાત્રે મોટા ચોકમાં મોટી મેદની

[illegible]

[illegible]

'[illegible],' [illegible] આખ્યાનો [illegible] છે [illegible] 'ઓખાહરણ,' 'ચંદ્રહાસઆખ્યાન,' [illegible] 'અભિમન્યુ,' 'સુધન્વા,' વગેરે ઘણાં [illegible] જમાનામાં આવાં આખ્યાનો બહુ વંચાય એવો [illegible] પહેલાંના વખતમાં તો જીવનના ધાર્મિક પ્રસંગો [illegible] આખ્યાનો વાંચવાના ક્રમને ગોઠી દેવામાં આવ્યો હતો [illegible] શ્રદ્ધા પણ હતી. પણ હવેના વખતમાં જમાનો એવો [illegible] છે કે શહેરોમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ આવાં આખ્યાનો [illegible] ગામડાંઓમાં ક્યાંક ક્યાંક વંચાતાં હોય એ [illegible] તો ગામડાંઓમાં પણ વિનોદ અને આનંદ [illegible] ઝાઝી ભાગ્યે જ ટકી રહ્યા હશે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો હવે તો ઘણું ભાગે સાહિત્યના અભ્યાસીઓના જ વાંચવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદમાં રસ જમાવવાની આવડત બહુ સારી છે; શ્રોતાઓને તન્મય કરી વાર્તારસને વિવિધ રીતે કેમ ટકાવી રાખવો અને શ્રોતાઓને થોડે થોડે વખતે કેમ [illegible] એ પ્રેમાનંદ સારી રીતે જાણે છે. એટલે પ્રેમા[illegible] રહે છે. પરંતુ હવેના [illegible] એવો સનાતન રસ[illegible]

કે ઊંચું કવિત્વ પ્રેમાનંદમાં બહુ ઝાઝું ન હોવાથી હવે તો તેની કૃતિઓમાંથી ઘણી થોડી જ ટકી રહેશે. તેના સમયમાં આખ્યાનકાર તરીકે પ્રેમાનંદ સફળ હતો. શ્રોતાઓ પ્રસન્ન થઈ રહે એવાં આખ્યાનો એક પછી એક લખવાની તેની આવડત ખરેખર પ્રશંસનીય જ હતી. ગુજરાતીમાં થોકબંધ લખાણ તેણે લખી નાખ્યાં છે એ પણ ખરું છે. પરંતુ તેનામાં કેટલીક ઊણપો પણ હતી; હસાવવા બેસે ત્યારે તેને પાત્રતાનું ભાન રહેતું નહિ. સારાં સારાં અને પૂજ્ય પાત્રોની પાસે કોઈક વાર એવા હલકા આચાર ને ઉદ્ગાર કરાવે કે આપણને ઘૃણા થયા વિના ન રહે. આવી ક્ષતિ તેનાં લખાણમાં આવતી, તે માટે જવાબદારી તેના જમાનાની પણ હતી એ સ્વીકારવું જોઈએ. પરંતુ તે બધું સ્વીકાર્યા પછી પણ ખરી કદર કરવા બેસીએ, ત્યારે તો કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદ મોટો અને ચમત્કારિક લખનારો હોવા છતાં, તેના લખાણમાં ઊંચું, નિર્દોષ, સાચું સાહિત્ય ઘણું થોડું છે. સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદને મોટો કવિ ગણવાને બાધ ન ગણીએ, તોપણ તેની કૃતિઓમાંથી કેટલાની ગણના એકાંતશુદ્ધ અને ઉચ્ચ સાહિત્યમાં કરવી એ હમેશાં ચર્ચાસ્પદ જ રહેશે.

પ્રેમાનંદને નામે ત્રણ નાટકો છપાયાં છે. તે નાટકો 'નળાખ્યાન'વાળા પ્રેમાનંદનાં ન હોઈ શકે એવી જોરદાર શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. નરસિંહરાવે 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' એ નામનો એક મોટો લેખ લખી આ શંકા રજૂ કરી છે. નાટકોને પ્રેમાનંદનાં જ ગણનારાઓએ એ શંકાના સમાધાન માટે પુષ્કળ રદિયાઓ આપ્યા છે. બંને પક્ષો પોતપોતાના મતને વળગી રહેવાની દૃઢતાથી જ જાણે ચર્ચા કરતા હોય એવું જણાય છે, એટલે નિકાલ થવાનો સંભવ લાગતો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનો

[illegible]

[illegible]

'રણયજ્ઞ,' 'મામેરું,' 'નળાખ્યાન,' વગેરે [illegible] આખ્યાનો [illegible] છે. 'સુદામાચરિત,' 'હુંડી,' 'ચાંદ,' 'ચંદ્રહાસાખ્યાન' 'મદાલસાખ્યાન,' 'ઓખાહરણ,' 'અભિમન્યુ,' 'સુધન્વા,' વગેરે પણ [illegible] છે. પણ હાલના જમાનામાં આવાં આખ્યાનો બહુ વંચાય એવો સંભવ ઓછો છે. પહેલાંના વખતમાં તો જીવનના ધાર્મિક પ્રસંગો સાથે આવાં આખ્યાનો વાંચવાના ક્રમને જોડી દેવામાં આવ્યો હતો—લોકોને કંઈક શ્રદ્ધા પણ હતી. પણ હવેના વખતમાં જમાનો એવો ફરી ગયો છે કે શહેરોમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ આવાં આખ્યાનો તરફ આકર્ષાય. ગામડાંઓમાં ક્યાંક ક્યાંક વંચાતાં હોય એવું બને—જોકે હવે તો ગામડાંઓમાં પણ વિનોદ અને આનંદ મેળવવાના જૂના માર્ગો ભાગ્યે જ ટકી રહ્યા હશે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો હવે તો ઘણે ભાગે સાહિત્યના અભ્યાસીઓના જ વાચવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદમાં રસ જમાવવાની આવડત બહુ સારી છે; શ્રોતાઓને તન્મય કરી વાર્તારસને વિવિધ રીતે કેમ ટકાવી રાખવો અને શ્રોતાઓને થોડે થોડે વખતે કેમ રીઝવવા, એ પ્રેમાનંદ સારી રીતે જાણે છે. એટલે પ્રેમાનંદ હમેશાં લોકપ્રિય બની રહે છે. પરંતુ હવેના શ્રોતાઓ અને વાચકો મુગ્ધ બની જાય એવો સનાતન રસ

શામળ : સંવત ૧૭૪૦-૪૫ થી ૧૮૨૫-૩૦.

ચોક્કસ માહિતી માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં ન આવે કે ઘટતો શ્રમ લેવામાં ન આવે, તો ઘણી ઘણી ભૂલો જમાનાઓ સુધી ચાલ્યા કરે છે. શામળના સંબંધમાં એવી ભૂલ ઘણો વખત ટકી રહી હતી. તેને પ્રેમાનંદનો સમકાલીન ગણવામાં આવતો-તેને ને પ્રેમાનંદને ઝઘડો થયેલો હતો, એમ એક વખત માનવામાં આવતું. પણ અભ્યાસ સંગીન થતો ગયો તેમ જણાતું ગયું કે એ બધી માન્યતા ખોટી જ હતી.

શામળ વાર્તાકાર હતો અને એક વખત પ્રેમાનંદ જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો હતો. શામળની વાર્તાઓનો આધાર સંસ્કૃત વાર્તા કે દંતકથા કે લોકવાયકા પર હતો. પણ વાર્તાને આડકથા, ઉખાણાં, પ્રશ્નોત્તરી વગેરેથી રસિક બનાવવાની કુશળતા શામળની પોતાની જ હતી.

આખ્યાનો ઘણે ભાગે શહેરોમાં પ્રચલિત હતાં; વાર્તાઓ મુખ્યત્વે ગામડાંઓમાં પ્રચલિત હતી. ગામડાંઓમાં પણ લોકોમાં શોખ હોવો જોઈએ, સંસ્કાર હોવા જોઈએ, સારાનરતાની કદર હોવી જોઈએ, સાધારણ સમજ પણ ઠીકઠીક હોવી જોઈએ, એમ શામળને મળેલી પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરે છે.

શામળની વાર્તાનાં વખાણ સાંભળી એક પાટીદાર એવા તો પ્રસન્ન થઈ ગયા કે તેમણે શામળને પોતાના ગામમાં બોલાવી ખેડી ખાવા માટે થોડી જમીન આપી, અને વાર્તાઓ લખવા માટે ખૂબ અનુકૂળતા કરી આપી.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો લોકો ટોળે મળી ખૂબ આનંદથી સાંભળતા, તેમ શામળની વાર્તાઓ સાંભળવા પણ લોકો ખૂબ ભેગા થતા. પરંતુ હવેના જમાનામાં શામળની વાર્તાઓ પ્રિ

[illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૂરું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મારે માટે આપવું કહેવાનો સંભવ નથી. [illegible] [illegible] સામાજિકનું [illegible] છે, અને સંસારોમાં સામાજિકપણું છે; તેમ માટે [illegible] [illegible], પ્રાસંગિક ઉપદેશ, વાર્તાનું અને પાત્રોનું વૈવિધ્ય, તખ્તાવરમાં ગૂઢતા, એવા એવા ગુણો પણ છે, છતાં હવે તેની વાર્તાઓ બહુ લોકમાં વંચાય એવો સંભવ નથી. 'મદનમોહના' તેને અભ્યાસક્રમમાં રાખી ટકાવી રાખવામાં આવે એ એક જુદી વાત છે. બાકી વાર્તાઓમાંથી તો સાહિત્યવાચનમાં ચાલુ રાખી શકાય, એવી બહુ જ થોડી છે. 'વિદ્યાચિંતામણિ' જેવી કોઈક અપવાદરૂપ મળી આવે—બાકી તો 'ઉદ્યમકર્મસંવાદ,' 'રાવણમંદોદરી સંવાદ,' 'અંગદવિષ્ટિ'ના જેવું તખાણ શાળાઓમાં ચલાવવાથી શામળને ટકાવી રખાય. અદ્યપિ [illegible] નામાં- [illegible] જનતામાં—તેનો શોખ હોય અને ચ [illegible] પણ શહેરવાસીઓમાં, બહુ થોડાકમાં. [illegible] એને ચાલુ રાખવાનો

શામળની સ્ત્રીઓ ખૂબ બહાદુર, સાહસિક, કાર્યકુશળ, કઠણ હૈયાની અને બળવાન શરીરવાળી હોય છે. લગ્નની બાબતમાં, નાતજાતની બાબતમાં અને ગૃહજીવનની બીજી બાબતોમાં શામળના વિચારો અને શામળનું લખાણ પ્રચલિત રીતરિવાજોથી જુદું પડતું છે.

શામળના જીવન સંબંધે ખાસ કંઇ જાણવા જેવું નથી. મૂળ અમદાવાદ પાસે જેતલપુરનો રહેવાશી હતો; તેની વાર્તાઓથી ખુશ થઇ નડિયાદ પાસે માતર પરગણાના ગામ સુંજ-સિંહુજ–ના પાટીદાર રંખીદાસે તેને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો અને થોડી જમીન આપી પોતાને ગામ રાખી લીધો. ત્યાં તેણે સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ લખી. લખાણમાં પહેલી સાલ સંવત ૧૭૭૪ની છે અને છેલ્લી સંવત ૧૮૨૧ ની છે, એટલે જન્મ માટે સંવત ૧૭૪૦-૪૫ અને મરણ માટે સંવત ૧૮૨૫-૩૦-ની અટકળ કરવામાં આવે છે.

અન્ય લેખકો

સંવત ૧૬૭૦ થી ૧૮૨૫-૩૦ સુધીના ગાળામાં બીજા પણ કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે. ભગવદ્ગીતાનું ગુજરાતી પદ્યમાં ભાષાંતર કરનાર નરહરિ, નરસિંહ મહેતાના જીવન વિષે લખનાર વિશ્વનાથ જાની, અને ગુજરાતીઓમાં ખૂબ જાણીતા થયેલા મહિનાઓનો લખનાર રત્નો ભાવસાર એ બધા આ સમયમાં જ થઈ ગયા છે. બે પારસી કવિઓ રૂસ્તમ અને નોશિરવાન પણ ઇતિહાસની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ખાસ જાણવા જેવા આ જમાનામાં જ થઈ ગયા છે.

વલ્લભમેવાડો : સંવત ૧૭૯૦-૧૮૧૧

વલ્લભમેવાડો માતાના ભક્ત તરીકે અને ગરબાના લેખક તરીકે

પ્રકરણ ૩ : દયારામયુગ

સંવત ૧૮૨૫ થી ૧૯૦૦ સુધીનાં પોણોસો વર્ષમાં ગુજરાતમાં જાણે ભક્તિ અને જ્ઞાનની તૃષા ખૂબ વધી પડી હોય એમ, તે વર્ષોમાં કવિઓ અને ભક્તોએ ઉપદેશક પદો અને જ્ઞાનભક્તિનાં કાવ્યો લખવાની પ્રવૃત્તિ ખૂબ કરી છે. લોકોને બોધ આપી તેમને સન્માર્ગે દોરવા, જીવનને આનંદ માણવાના અને સુખ ભોગવવાના પ્રસંગો આપવા, મનુષ્યજીવનને ભગવદ્‌ભજનથી અને પરોપકારી કાર્યોથી સફળ બનાવવાની સલાહ આપવા, લેખકો પ્રેરાયા છે. લેખકોને આ કામથી પ્રતિષ્ઠા મળી છે; કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધન કે આજીવિકાનાં સાધન પણ મળ્યાં હશે, પણ ઘણે ભા આત્મસંતોષ એ જ તેમનો મોટામાં

ટો બદલો છે. ોસો વર્ષમાં ઘણા ઘણા કવિઓ,

નીઓ પે રીતે જગતને બોધ આપવા અને

મેળવવા, પ્રવૃત્તિ સેવી રહ્યા છે.

વા લાયક પ્રીતમદાસ, દયા-

પ્રીતમદાસ

પ્રીતમદાસ યનો સાધુ

થયો હતો. નાનો ઓની

જમાત આવી

તેને

પ્રકરણ ૩ : દયારામયુગ

સંવત ૧૮૨૫ થી ૧૯૦૦ સુધીનાં [illegible] રાતમાં જાણે ભક્તિ અને જ્ઞાનની તૃષા [illegible] એમ, તે વર્ષોમાં કવિઓ અને ભક્તોએ [illegible] જ્ઞાનભક્તિનાં કાવ્યો લખવાની પ્રવૃત્તિ [illegible] બોધ આપી તેમને સન્માર્ગે દોરવા, [illegible] અને સુખ ભોગવવાના પ્રસંગો આપવા, [illegible] વદ્ભજનથી અને પરોપકારી કાર્યોથી [illegible] આપવા, લેખકો પ્રેરાયા છે. લેખકોને આ [illegible] છે; કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધન કે આજીવિકાનું [illegible] હશે, પણ ઘણે ભાગે તો આત્મસંતોષ [illegible] મોટો બદલો છે. આ પોષણો [illegible] ભક્તો, જ્ઞાનીઓ પોતપોતાની રીતે [illegible] તે કામ કર્યાથી આત્મસંતોષ મેળવવા, [illegible]

આવા લેખકોમાંથી ખાસ જાણવા [illegible] રામ, ધીરો અને ભોજો છે:

પ્રીતમદાસ: સંવત ૧૭૭૫–૮૦[illegible]

પ્રીતમદાસ ભાટ હતો, અને [illegible] થયો હતો. નાનો હતો ત્યારે ગામમાં [illegible] જમાત આવી હશે, તેની સાથે [illegible] તેને ભણાવ્યો અને ઘટતો બોધ પણ [illegible]

તેનો વેદાંત અને યોગનો અભ્યાસ સારો હતો. તેણે કાફીઓ લખી છે. સંસારીઓને ઉપદેશ અને સત્ય જ્ઞાન આપવા તેણે કોયડા જેવા લખાણનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ'નાં જેવાં લખાણ જેને અવળવાણી એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવાં ધીરાનાં લખાણમાં પુષ્કળ છે.

ભોજો: સંવત ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૮

ધીરો જેમ કાફી માટે વખણાય છે, તેમ ભોજો ચાબખાના લખનાર તરીકે જાણીતો છે. ભોજો કાઠિયાવાડમાં અમરેલી નજીકના કોઈ ગામડામાં જન્મ્યો હતો, એમ માનવામાં આવે છે. અમરેલી પાસે ફત્તેહપુરમાં તથા ગોંડળ પાસે વીરપુરમાં એમ બે જગાએ એ રહેતો. જાતે કણબી હતો. સાધુસંતો પાસેથી કે જતા આવતા કોઈ મહાત્મા પાસેથી તેણે વેદાંત અને યોગ વિષે ઠીકઠીક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એવું લાગતું નથી. તેની ભાષા અભણ ગામડિયા જેવી જ છે અને જીવન પણ ગામડાંઓમાં અને ગામડિયાઓ વચ્ચે જ ગાળ્યું છે. પરંતુ ભક્ત તરીકે ઓળખાય છે એટલે જીવન ભક્તિપરાયણ, પરમાર્થી અને સેવાભાવી તો હોવું જોઈએ. સંસારમાં ખોટી રીતે ચાલનારાઓ ગુનેગાર જ છે અને તેવાઓને તો ચાબખાની સજા જ થવી જોઈએ, એમ માની તેણે જે ઉપદેશક પદો લખ્યાં છે, તેને 'ચાબખા' એવું નામ આપ્યું છે. તેના ચાબખા લોકોમાં સારો પ્રચાર પામ્યા હતા. ચાબખાએ ઉન્માર્ગગામીઓને ઠેકાણે લાવવાનું, દુષ્ટ દુરાચારીઓને સુધારવાનું અને સંસારના મોહમાં ફસાયેલાને સદ્‌બોધ આપવાનું કામ સારું કર્યું છે.

[illegible] વગેરે ઉપદેશનું અને પ્રભુમય જીવનનું પંથ રાખી બુદ્ધિશુદ્ધિ જમાવે ભજનો ગાતા અને લોકોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને પવિત્ર જીવન માટે વાતાવરણ ચાલુ રાખ્યા કરતા. હમણાં પણ ગામડાંઓમાં ભજનો ભજનની ધૂન લગાવતા હોય છે, પણ હવે જમાનો બદલાઈ ગયાથી તેવા ભજનોનો લાભ મેળવવા પ્રસંગો મળતા નથી. આપણી જીવનપ્રવૃત્તિઓ બદલાઈ ગયેલી હોવાથી, આપણે તેવા ભજનોની દરકાર પણ કરતા નથી.

પ્રકરણ ૪ : જીવનવિ...

સંવત્ ૧૯૫૯–૬૦—ઈ. સ. ૧૯૦૩–...

ઇ. સ. ૧૯૦૩–૦૪ થી ગુજરાતની ...
ફેરફાર થઈ ગયા અને તેની અસર ...
થઈ. ભાષા અને સાહિત્યને પણ ...
ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી અંગ્રેજોનો અમલ ...
અને અંગ્રેજી ભણતર દેશમાં દાખલ ...
હોવાને લીધે અંગ્રેજો તરફ પૂજ્યભાવ ...
તેને પરિણામે તેમના સંસ્કાર ...
મોહ ઉત્પન્ન થયો. અંગ્રેજો સાથે ...
તેમ આપણા મોટા લોકો અંગ્રેજ ...
બનવા લાગ્યા. જે કાંઈ અંગ્રેજનું ...
તે ખરાબ અને તેથી સુધારવા ...
થવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૫ ...
નવા સહવાસને લીધે, નવા મોટ ...
માં ફેલાવા લાગ્યા, તેથી શહે ...
અમલદારોમાં અને તે અમલદા ...
ત્યાં ત્યાં વિદેશીનો પ્રચાર ...

તે જમાનામાં લોકોને ...
માત્ર અંગ્રેજોનો આડકતરો ...
મોટા લોકોને અંગ્રેજો અને ...
માન ઉત્પન્ન થયું હતું કે, ...
અને તેમના સંસ્કારોનું ...
અને તેવો સુ ... ૧૫૬ ...

હતું; પણ લોકોની કેળવણી થોડી હતી, સામાન્ય જ્ઞાન પણ થોડું હતું, અને સમજશક્તિ કે દીર્ઘદૃષ્ટિ જેવું પણ ઝાઝું હતું નહિ; એટલે નર્મદાશંકરના જુસ્સાથી, તેના ઉત્સાહથી, તેની કાર્યશક્તિથી લોકો ખુશ ખુશ થઈ જતા અને તેની કવિતાના વખાણનારા બની, તેનો ફેલાવો કરવા તત્પર થઈ જતા. નર્મદાશંકરની કવિતાથી લોકો એટલા બધા પ્રસન્ન થયેલા હતા કે મુંબઈમાં અને સુરતમાં કવિ એટલે નર્મદાશંકર એમ જ લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ હતી.

નર્મદાશંકરની કવિતામાં કાયમ ટકે તેવું કવિત્વ થોડું જ છે. છતાં, તેવી કવિતા કરનારા પણ તે સમયે બહુ થોડા હતા. વળી, તેની કવિતામાં જુસ્સો અને સુધારાનો બોધ એવાં હતાં કે તે જમાનામાં સુધારાના પવનને લીધે, નર્મદાશંકરની કવિતા લોકોને અનુકૂળ વાચન પૂરું પાડતી. જમાનો જ હજી અલ્પ-શિક્ષિત હતો એટલે નર્મદાશંકરનું લખાણ અસરકારક નીવડતું. આને લીધે તે જમાનામાં નર્મદાશંકરને કવિ ગણવામાં આવતા; પરંતુ હવે નર્મદાશંકરની કવિ તરીકેની આંકણીમાં ફેર પડી ગયો છે. કવિ તરીકે નર્મદાશંકરની કિંમત ભલે બહુ ઓછી કરવામાં આવે, પણ ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે તે જમાનાના આગ્રહી, ઉત્સાહી, અને અશ્રાન્ત કાર્યકર તરીકે તો તે હંમેશાં માન્ય અને પૂજ્ય જ ગણાશે. ઘણી ઘણી બાબતોમાં પહેલ કરનાર નર્મદાશંકર છે એ વસ્તુસ્થિતિ તો અન્યથા થઈ શકે તેમ નથી.

ગદ્યલેખક નર્મદાશંકર પહેલા જ હતા—ગુજરાતીમાં જગતના ઇતિહાસને ઉતારનાર પણ તે પહેલા છે; ગુજરાતી કોશ કરનાર પણ તે પહેલા જ છે; ગુજરાતમાં નવજીવનનો ડંકો વગાડનાર પણ તે પહેલા જ છે. વળી, સુધારા સંબંધે પોતાના વિચારો ફર્યા, ત્યારે સુધારા સાથે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવાની

કામ કરનારા હતા—ગુજરાતમાં નવજીવનનો સંચાર કરાવનારા કાર્યકરોમાં મુખ્ય હતા. 'જય જય ગરવી ગુજરાત'એ ભાવના જગાડનારા હતા. ખરેખર, એક મહાન ગુજરાતી હતા.

તેમની કવિતાઓમાંથી 'શૂરવીરનાં લક્ષણ,' 'વીરરસ કવિતા,' 'હિંદુઓની પડતી,' 'સુરતની હકીકત,' એવી થોડી કૃતિ ટકી રહે તેવી છે. ગદ્યલખાણમાં 'ગુજરાતીઓની સ્થિતિ,' અને બીજા થોડા નિબંધો તથા 'ધર્મવિચાર' અભ્યાસ કરવા લાયક છે. 'નર્મકથાકોશ,' જેમાં પુરાણનાં અને બીજાં જાણવા લાયક પાત્રોની પિછાન આપવામાં આવી છે તે તો હજી સુધી અજોડ જ રહેલ છે. આવી આવી તેમની સેવાઓ ગુજરાત કદી ભૂલી શકે નહિ.

તેમના સમયના સુધારકોમાં મુખ્ય કરસનદાસ મૂળજી (ઇ. સ. ૧૮૩૨–૧૮૭૧), મહીપતરામ રૂપરામ (ઇ. સ. ૧૮૨૯–૧૮૯૧), તથા દુર્ગારામ મંછારામને ગણાવવા જોઈએ. કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ તો વિલાયત જવાની પહેલ કરનારા હતા. જ્ઞાતિજનોનો વિરોધ હોવા છતાં તેઓએ પરદેશગમન કર્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ સુધારાનાં બીજાં કામોમાં પણ તેઓ સારો રસ લેતા હતા. કરસનદાસ મૂળજી ખાસ તો 'લાયબલ કેસ'થી અમર થયા છે. વલ્લભી સંપ્રદાયમાં કેટલીક બદીઓ પેસી ગઈ હતી તે વિષે કરસનદાસે છડેચોક ટીકા કરી. કરસનદાસે જાહેર કરેલી હકીકત ખોટી છે અને તેથી વૈષ્ણવના મહારાજની બદનક્ષી થઈ છે એમ ગણી વૈષ્ણવના મહારાજે કરસનદાસ પર નુકસાનીનો દાવો માંડ્યો. આ કેસમાં સાક્ષી આપવા માટે અને બીજી રીતે ઘણા લોકોને જ્ઞાતિજન તરફથી ખૂબ કનડગત થતી હતી, છતાં થોડાક દૃઢનિશ્ચયી પુરુષોની નીડરતાને લીધે કેસ સાંગોપાંગ ચાલ્યો. આ કેસની સઘળી માહિતીવાળું 'લાયબલ કેસ' એ

બાવની', 'સંપલક્ષ્મી સંવાદ', 'અંગઉધારનો ઝઘડો' વગેરે કવિતાઓ ખૂબ રસથી વાંચનારા ઘણા મળી આવશે.

સમાજસુધારા માટે અને કન્યાકેળવણી માટે તો દલપતરામે રાતદિવસ કામ કર્યા જ કર્યું હતું. આજના જમાનામાં તેની કદર કરનારા થોડા છે એ દિલગીર થવા જેવું છે.

દલપતરામ અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા, પણ ફારબસ સાહેબના સહવાસથી અંગ્રેજી સંસ્કારોની સારી માહિતી પામ્યા હતા. અંગ્રેજોના સારા પ્રશંસક હતા. અંગ્રેજી રાજ્યના ખરાં વખાણનારા હતા. તે જમાનો જ એવો હતો. અંગ્રેજના રાજ્યમાં શરૂઆતથી જે શાંતિ અને સ્થિરતા મળવા મંડ્યાં હતાં, તેથી અંગ્રેજી રાજ્ય માટે પૂજ્યભાવ અને પ્રેમભાવ પ્રગટ થયાં હતાં. આવા અંગ્રેજી રાજ્યમાં દરેક જણે પોતપોતાથી બનતું કરી દેશમાં જ્ઞાન, સંપત્તિ, સંપ વગેરેનો પ્રચાર કરવા મચી રહેવું જોઈએ એમ દલપતરામ માનતા, અને પોતે પોતાથી બનતું કરવા તૈયાર પણ હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું કામ કરવા કોઈ લાયક માણસની જરૂર પડી ત્યારે ફારબસ સાહેબે દલપતરામને તે કામ ઉપાડી લેવા સૂચના કરી. દલપતરામ તે વખતે સરકારી નોકર હતા. સરકારી નોકરીમાં પગારનો વધારો, પેન્શન, લોકોમાં મોભો વગેરે ઘણા લાભ હતા, છતાં તે નોકરી છોડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી ખાનગી સંસ્થાની નોકરી દલપતરામે સ્વીકારી. દેશસેવા કે સાહિત્યસેવા ખાતર આવો ત્યાગ કરનારા ઘણા થોડા હોય છે. દલપતરામની આવી મૂંગી સેવાઓની ગુજરાત કદર કરી શક્યું નથી, એ ગુજરાતનાં કમભાગ્ય છે.

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ બંનેના કરતાં વધારે બુદ્ધિશાળી, અભ્યાસી અને વધારે ગંભીર વિચારક હોવા છતાં

બહુ માર્ગદર્શક બને તેવાં છે એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતીમાં પહેલા સંસ્કારી અવલોકનકાર તરીકે તે ખૂબ માનને પાત્ર છે. સામાન્ય માહિતી આપતા લેખો—જેનો સંગ્રહ જૂની નવલ-ગ્રંથાવલિના ચોથા ભાગમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે—ઉપયોગી માહિતીથી ભરપૂર છે; સામાન્ય વાચકને તે લેખો આનંદ અને બોધ આપનારા છે.

તેમના શિક્ષણશાસ્ત્રને લગતા લેખો હમણાં જાણે તદ્દન ભૂલાઈ ગયેલા જ લાગે છે. નવલરામના લેખોને જૂનવાણી ગણી આજની નવીન પ્રગતિના પ્રશંસકો નવાં પુસ્તકોની શોધમાં નવલ-રામની સામે પણ જોતા નથી એવું લાગે છે. ખરી રીતે તો શિક્ષકોને અને શિક્ષકોને તૈયાર કરનારા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કામ કરનારાઓને નવલરામનાં લખાણ આજ પણ પ્રેરક અને બોધક થાય તેવાં છે. જૂની નવલ ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં શિક્ષણ અને કેળવણીને લગતા લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. નવલરામનાં નાટકો વિષે આ પુસ્તકના જ પ્રકરણ ૯ મામાં નોંધ લેવામાં આવી છે.

નવલરામના જેવા સંસ્કારી વિદ્વાન, સુશ્રુત અને વિવેકી દૃષ્ટિવાળાનો અભ્યાસ હમણાં થાય છે તેથી વધારે થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે.

આ ત્રણ મુખ્ય લેખકો ઉપરાંત પણ આ જમાનામાં બીજા કેટલાક વિદ્વાનો અને કાર્યકરો લોકોપયોગી સાહિત્ય પ્રગટ કરીને સારી સાહિત્યસેવા કરી ગયા છે. તેમાંથી રણ-છોડભાઈ ઉદયરામ (ઈ. સ. ૧૮૩૮–૧૯૨૩), હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (ઇ. સ. ૧૮૪૪–૧૯૩૧), મજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી (ઈ. સ. ૧૮૨૫–૧૮૯૩), ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ (ઈ. સ. ૧૮૫૭–૧૯૧૨), એ તો ખાસ નોંધ લેવા લાયક છે. રણછોડ-ભાઈ ઉદયરામે કવિતા લખી છે, નાટકો લખ્યાં છે, છૂટક છૂટક

આ ઉપરાંત આ જમાનામાં કેટલીક નવીનવી પ્ર
થઇ છે. નાનામોટા અનેક લેખકોએ કાવ્ય, વાર્તા અને
લખાણો કર્યાં છે અને તેમાંથી કોઈ કોઈ તો નોંધ લેવ
પણ છે. પરંતુ પ્રારંભિકામાં તો માત્ર ઉપર ઉપરની
આપવાનું રાખેલું હોઈ, વધારે વિગત આપી નથી. છતાં
ઘેલો'ની નોંધ લીધા વગર ચાલે જ નહિ. નંદશંકર તુળ
(ઈ. સ. ૧૮૩૫-૧૯૦૫) તેના લેખક છે. તે પુસ્તક ઈ. સ.
માં પહેલીવાર પ્રગટ થયું છે. પહેલી આવૃત્તિમાં ભૂતપ્રેત
તે જમાનામાં જે માન્યતા હતી તે પ્રમાણે લખવામાં આવ
પરંતુ પાછળથી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાઇ હતી.
ઐતિહાસિક હકીકતનો આધાર લઈ, તત્કાલની સમાજ
લોકોની ધર્મ, રાજ્ય, સંસાર તરફની મનોદશા અને
પ્રચાર પામી રહેલા સારાનરસા રિવાજો—એ સઘળાંની
દારક ભાષામાં પિછાન આપતું આ પુસ્તક લોકોમાં
પ્રિય થઇ પડ્યું હતું. લોકોને રંજન કરે તેવી આડ
સ્થળ અને પ્રસંગનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો, જુદા જુદા
ની નાનીમોટી માહિતી વગેરેને લીધે 'કરણઘેલો'
વાચકોને ઘણા લાંબા વખત સુધી પ્રિય થઈ રહેલો
વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળોપયોગી આવૃત્તિ કાઢી તેની ઉપ
ખૂબ વધારવામાં આવી હતી. હજી ગઈ કાલ સુધી તે
સર્વપ્રિય પુસ્તકોમાં સ્થાન પામી રહ્યું હતું. હવે જમા
જતાં લોકોની મનોદશા અને જ્ઞાનમર્યાદામાં બહુ ફેર
છે, એટલે હવે 'કરણઘેલો' અસલ કીર્તિ ટકાવી રા
સંભવ ઓછો છે. તોપણ આપણી પહેલી સુંદર
તરીકે તો તે હંમેશાં માન અને સદ્ભાવથી સંભારી

આદર્શ વગરનું અને ધ્યેય વગરનું બની ગયું હતું. સૌ પોતાનાં કૂંડાળામાં એકરંગી જીવનમાં નિમગ્ન બની રહેત તેમાંથી જો કોઈ આઘોપાછો ખસે, તો તેના તરફ અ અને તિરસ્કાર બતાવાતાં.

આવા જમાનામાં, અંગ્રેજ જેવા પરદેશી લોકો કર્તા તરીકે સત્તાધારી થયા એટલે સર્વ દેશી લોકે સત્તાને તાબે થયા એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી ભ ઉત્પન્ન થયેલી નવી પ્રજા અંગ્રેજોના પ્રભાવથી એવી તો ગઈ, એવી તો મોહમાં પડી ગઇ, એવી તો પામર બન કે અંગ્રેજોની પ્રશંસક જ નહિ, પણ પૂજક બની ગઈ–ન ના જાણે દાસાનુદાસ જેવી બની ગઈ.

અંગ્રેજોમાં લોકોને પ્રસન્ન રાખી, જીતી લેવાની હો હતી. વળી અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ દેશની જૂની પદ્ધતિ એવી જુદી રીતની હતી કે લોકોને ખૂબ રાહત અને મળ્યાં હતાં, એવો સંતોષકારક અભિપ્રાય દેશભરમાં રહ્યો હતો.

આવા વાતાવરણમાં દેશના સર્વ લોકો એકસરખે લઈ શકે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ અંગ્રેજોએ દાખલ કરી શિક્ષણનો લાભ આપવા માટે યુનિવર્સિટીની પણ ક કરી. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ અંગ્રેજી દ્વારા જ લેવાતી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વાધ્યો અને અંગ્રેજી ભણેલાઓ ભાષાના અને અંગ્રેજી રીતરિવાજના વખાણનારા બનવા દેશભરમાં વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયું કે અંગ્રેજી ભાષા, પહેરવેશ, અંગ્રેજી રીતભાત, અંગ્રેજી વસ્તુઓ, જે કાંઈ હોય તે બધું જ સરસ અને શીખવા, અનુકરણ કરવા, લાયક. અને દેશી એટલે અણઘડ, જંગલી, હલકું, નિ

...ના શિક્ષણ દ્વારા જ આ જ્ઞાન મેળવેલું હતું;
...રીતરિવાજોથી બહુ વિરુદ્ધ હતા. તેમ સાટે
...(ઈ. સ. ૧૮૫૯–૧૮૩૧) અને રમણ-

આ મનોરથ ૧૯મી સદીની જેમ અધૂરા પણ કોઈ કોઈ વીરલો આવતા. મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃતને સ્થાન મળ્યું હતું એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારાઓને સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ કરવો પડતો. આ અભ્યાસથી એક લાભ એ થયો કે કોઈ કોઈ નીવડેલ બુદ્ધિશાળીને માર્ગદર્શન થવા લાગ્યું. દેશમાં પ્રચલિત રીતરિવાજો, આચારવિચારો, આહારવિહાર બધા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર જે વાતાવરણ સુધારકોએ ફેલાવ્યું હતું, તે વાતાવરણ બદલવું જોઈએ; આપણા રીતરિવાજો અને આચારવિચારો તદન અર્થશૂન્ય કે મૂર્ખાઈ ભરેલા નથી, પણ તે બધાની પાછળ કોઈક ઉચ્ચ હેતુ રહેલો છે, એવી સમજ સંસ્કૃતના અભ્યાસથી આવવા લાગી.

નવા ભણતરથી જુવાન ભણેલાઓની મનોદશા જ એવી થની કે તેમાના ઘણા તો જૂનાને નિંદનારા જ થઈ જતા. સામાન્ય જનતાને તો જૂના માટે જ શ્રદ્ધા હોય અને તે જૂનાનું જ પાલન કર્યા કરે. તેથી સામાન્ય જનતા પર સુધરેલા વિચારો લાદવાના પ્રયત્ન અંગ્રેજી ભણેલાઓ કરતા હતા. પરંતુ સદ્ભાગ્યે તેવા ભણેલાઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ વિચારશીલ પંડિત જૂનાનવાનો મુકાબલો કરનારો નીકળી પડતો. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (ઇ. સ. ૧૮૫૫ થી ૧૯૦૭) આવા એક વિદ્વાન ચિંતક હતા. તેમણે દેશમાં પ્રસરી રહેલા સુધારાના વિચારોની સારામારતા લોકો પાસે રજૂ કરી અને પછી જૂન અને નવાનાં દૃષ્ટાન્તો આપી શું પસંદ કરવું એ લોકોને સમજાવ્યું

નવા ભણેલાઓમાં કોઈ કોઈ તો વળી એવા જૂન વાણી રહ્યા હતા, કે જે જૂનું તે જ સારું, એમ આગ્રહથી માની પુરાણપ્રેમી જ બની રહ્યા હતા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી (ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૯૮) સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસ

હતા—યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ દ્વારા જ આ જ્ઞાન મેળવેલું હતું; છતાં તે સુધારાના રીતરિવાજોથી બહુ વિરુદ્ધ હતા. તેમ સાટે નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (ઈ. સ. ૧૮૫૯–૧૯૩૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ (ઈ. સ. ૧૮૬૮–૧૯૨૮) નવા વિચારોને સ્વીકારનારા અને સુધરેલા આચારને સેવનારા હતા. ભણેલા અને તેથી સારી પાયરી પામેલા આવા લોકોની અસર વધારે થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. મનુષ્યમાત્રને નવીનતાનો મોહ ઝટ લાગી જાય છે. કેટલાક લોકો અંગ્રેજોના અનુકરણના રસિયા બન્યા હતા અને કેટલાક જૂનાં બંધનોમાંથી મળતી મુક્તિથી સ્વતંત્રતાના બહાના હેઠળ સ્વચ્છંદી બની રહ્યા હતા. ગોવર્દ્ધનરામ જેવા વિચારકને આ વાતાવરણે બહુ ચિંતનશીલ બનાવ્યા. સુધારાની અવશ્ય જરૂર હતી. જૂના રિવાજોમાં ક્યાંક ક્યાંક પેસી ગયેલા અનર્થો સમજવા જોઈએ અને દૂર કરવા જોઈએ એ, અને ભણેલાઓ કેવી ઉતાવળ કરી બેસે છે, દેશોદ્ધારને માટે કેવા આદર્શોની જરૂર છે, વગેરે અનેક બાબતો તેમણે સરસ્વતીચંદ્ર નામની નવલકથા દ્વારા ગુજરાત આગળ મૂકી.

સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ ૧૮૮૭ માં બહાર પડ્યો, ત્યારે ગુજરાતી સમાજમાં જાણે નવું ચેતન આવ્યું હોય એટલી બધી તેની અસર થઈ હતી. સરસ્વતીચંદ્ર એકલી વાર્તા કે નવલકથા નથી. તે તો સમાજ માટે ચિંતા કરનારા ગંભીર વિચારકની મનોદશાનું ચિત્ર છે. જૂના રિવાજોમાં સારા સારા અંશો કેટલા બધા છે; રૂઢિઓનાં આંધળાં અનુકરણથી પણ સમાજનાં બંધનો કેવાં શુભપરિણામી બને છે; રાજાઓ, ધનપતિઓ, વિદ્વાનો અને બાવાસાધુઓ માટે કેવા ઊંચા આદર્શો ઠરાવ્યા છે; જગતમાં દુઃખ તો પડશે ને ફળશે

અણધારી રીતે એક સુશીલ કુમારિકાનો પરિચય થતાં, કુદરતી આકર્ષણને વશ થઈ, લગ્ન પછી પણ દેશકાર્ય થઈ શકશે એવી આશામાં લપટાઈ, લગ્ન કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ ભાવનાઘેલા જુવાનિયાની પેઠે નજીવી બેરકશાહી ટીકાથી મગજ ફેરવી બેઠો, લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાનું ઘર પણ તજી ગયો; દુનિયાનો અનુભવ લેવા અજાણ્યા રહેવાનું પસંદ કરી નીકળી પડ્યો. દેશી રાજ્યનો, કેટલાંક સારાં અને કેટલાંક સડેલાં કુટુંબોનો, ગરીબ જનતામાંથી થોડીક વ્યક્તિઓનો, બાવા સાધુઓનો અને કંઈક ગ્રામજનતાનો થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને દેશના ભવિષ્ય વિષે ખૂબ કલ્પનાઓ કરી. પરંતુ તે બધા અનુભવને પરિણામે તે સમજ્યો કે ગરીબ થઈ રખડવાથી ધારેલું દેશકાર્ય થઈ શકશે નહિ. એટલે ફરી માબાપની સાથે રહેવા નિર્ણય કર્યો, લગ્ન કર્યાં અને કલ્યાણગ્રામની સ્થાપના કરી, પોતાનાં નાણાંનો સદુપયોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો.

સરસ્વતીચંદ્રમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે. પરંતુ વાતોરસ ટકાવી રાખવાની આવડત છે; ભાષાને નવીન જ અવતાર આપ્યો છે; વર્ણન, વિચાર અને પ્રસંગો કળાકારની પીંછીથી આલેખાયેલાં છે; પાનેપાને કવિત્વની ઝાંખી થયા જ કરે તેવી મનોરંજક શૈલી છે; સંસારનાં વિધવિધ દશ્યો, સુખદુઃખ અને સાચાખોટા પ્રસંગોના અનેક કિસ્સાઓ, ગુજરાતનાં ગૃહજીવન, રાજ્યખટપટ, જ્ઞાનચર્ચા, વગેરે અનેક બાબતો પર થયેલું લખાણ દરેક વાચકને આનંદ આપનારું અને ઊંચે લઈ જનારું છે. વચ્ચેમાં કોઈ વાર પાંડિત્ય આવી જાય છે, પ્રસંગોમાં કોઈ વાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થયેલું લાગે છે, અને કલ્પનાના વિકારો કોઈ વાર વધારે પડતા ઊંચા અને તેથી અપ્રાપ્ય લાગે છે; છતાં મર્યાદા રાખી, અભ્યાસની દૃષ્ટિ રાખી વંચાય, તો સુજનને

આલેખેલ ચરિત્ર છે. તે કુસુમને વિદ્યાચતુર, તેની માતા, તેને મામાનો સાથ, તેની માતાપિતાનો પ્રેમ છે, વળી અને બાળપણનો ઉછેર, અને તેમાંથી સર્વ માનવીઓમાં કરવામાં આવી છે. મનોવિશ્લેષણની સર્વ વિચારણાથી ભરેલી શૈલી સાથે મનોરંજનમાં અને ઉચ્ચ પ્રેમમાં ખૂબ મહા-રૂપ માન લેવી છે. અનેક ઈતર વિષયોને સ્પર્શનારી રીતઃ છતાં તે નવલકથા સામાન્યમાં તો પૂરેપૂરી રાખી શકે છે. કેટલાકને ત્રીજા ભાગનું સંસ્કૃત પ્રકરણ અને ચોથા ભાગની ચિંતનભરી ચર્ચા વાર્તારસમાં વિઘ્નરૂપ લાગે છે. આ વાંધો નવલકથાના સ્વરૂપ માટે, કે વાર્તારસના રસિયા માટે કદાચ સ્વીકારી શકાય, પણ તેથી સરસ્વતીચંદ્રના ગુણોમાં કશી ઊણપ આવે એમ નથી. ગુજરાતના વિચારવંત વર્ગ પાસે ગોવર્ધનરામે ગુજરાતના જીવનની જુદી જુદી રૂપરેખા દોરી, ભવિષ્યમાં દષ્ટિ ફેંકી, સમસ્ત ગુજરાતમાં જે ઉત્સાહ, જે પ્રેરણા અને જે આનંદ પ્રસાર્યાં છે, તે ખરેખર ઊંચામાં ઊંચી પ્રશંસાને પાત્ર છે. લખાણદ્વારા લોકોને કેમ કેળવવા, વધારે સમજદાર બનાવવા, અને છતાં લોકોનો વાંચવાનો શોખ ટકાવી રાખવો એ બતાવવામાં સરસ્વતીચંદ્રે ખૂબ યશસ્વી કામ કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સરસ્વતીચંદ્ર અજોડ અને વિશિષ્ટ પ્રતિના ગ્રંથ તરીકે હમેશાં સન્માન પામશે એમાં શંકા નથી.

સરસ્વતીચંદ્રમાં મૂળ વાત તો બહુ ટૂંકી છે. લખેશરી શેઠિયાનો બુદ્ધિશાળી પુત્ર યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામી, દેશ અને દેશજનના વિચાર કરનારો થયો છે. પોતાનો પૈસો દેશના દુઃખી લોકોને માટે કેવી રીતે વપરાય એવા વિચાર કર્યા કરે છે, અને એવા કામ માટે એકલવાયુ જીવન હોય તો જ સારું એમ માની લગ્ન કરી સંસાર માડવા તૈયાર નહોતો.

અણધારી રીતે એક સુશીલ કુમારિકાનો પરિચય થતાં, કુદરતી આકર્ષણને વશ થઈ, લગ્ન પછી પણ દેશકાર્ય થઈ શકશે એવી આશામાં લપટાઇ, લગ્ન કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ ભાવનાઘેલા જુવાનિયાની પેઠે નજીવી ગેરકશાહી ટીકાથી મગજ ફેરવી બેઠો, લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાનું ઘર પણ તજી ગયો; દુનિયાનો અનુભવ લેવા અજાણ્યા રહેવાનું પસંદ કરી નીકળી પડ્યો. દેશી રાજ્યનો, કેટલાંક સારાં અને કેટલાંક સડેલાં કુટુંબોનો, ગરીબ જનતામાંથી થોડીક વ્યક્તિઓનો, બાવા સાધુઓનો અને કંઇક ગ્રામજનતાનો થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને દેશના ભવિષ્ય વિષે ખૂબ કલ્પનાઓ કરી. પરંતુ તે બધા અનુભવને પરિણામે તે સમજ્યો કે ગરીબ થઇ રખડવાથી ધારેલું દેશકાર્ય થઈ શકશે નહિ. એટલે ફરી માબાપની સાથે રહેવા નિર્ણય કર્યો, લગ્ન કર્યાં અને કલ્યાણગ્રામની સ્થાપના કરી, પોતાનાં નાણાંનો સદુપયોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો.

સરસ્વતીચંદ્રમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે. પરંતુ વાતોરસ ટકાવી રાખવાની આવડત છે; ભાષાને નવીન જ અવતાર આપ્યો છે; વર્ણન, વિચાર અને પ્રસંગો કળાકારની પીંછીથી આલેખાયેલાં છે; પાનેપાને કવિત્વની ઝાંખી થયા જ કરે તેવી મનોરંજક શૈલી છે; સંસારનાં વિધવિધ દશ્યો, સુખદુઃખ અને સાચાખોટા પ્રસંગોના અનેક કિસ્સાઓ, ગુજરાતનાં ગૃહજીવન, રાજ્યખટપટ, જ્ઞાનચર્ચા, વગેરે અનેક બાબતો પર થયેલું લખાણ દરેક વાચકને આનંદ આપનારું અને ઊંચે લઈ જનારું છે. ચર્ચામાં કોઇ વાર પાંડિત્ય આવી જાય છે, પ્રસંગોમાં કોઇ વાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થયેલું લાગે છે, અને કલ્પનાના વિહારો કોઇ વાર વધારે પડતા ઊંચા અને તેથી અપ્રાપ્ય લાગે છે; છતાં ધ્રદ્ધા રાખી, અભ્યાસની દૃષ્ટિ રાખી વંચાય, તો જીવનને

આપીજ રહેલ છે. તે કુટુંબને વિભાગના, તેની મહત્તા, તેનો સામનો કરવા, કેટલી સાવધાનીની જરૂર છે, વગેરે અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ, અને કેટલીકની ચર્ચા સરસ્વતીચંદ્રમાં કરવામાં આવી છે. સરસ્વતીચંદ્રમાંની ચર્ચા વિદ્વત્તાથી ભરેલી હોવા સાથે માર્ગદર્શનમાં અને ઉચ્ચ પ્રેરણામાં પણ મદદરૂપ થાય તેવી છે. અનેક ઇતર વિષયોને સ્પર્શનારી હોવા છતાં તે નવલકથા વાચનરસમાં તો પૂરેપૂરો ટકાવી શકે છે. કેટલાકને ત્રીજા ભાગનું સંસ્કૃત પ્રકરણ અને ચોથા ભાગની ચિંતનભરી ચર્ચા વાર્તારસમાં વિઘ્નરૂપ લાગે છે. આ વાંધો નવલકથાના સ્વરૂપ માટે, કે વાર્તારસના રસિયા માટે કદાચ સ્વીકારી શકાય, પણ તેથી સરસ્વતીચંદ્રના ગુણોમાં કશી ઊણપ આવે એમ નથી. ગુજરાતના વિચારવંત વર્ગ પાસે ગોવર્દ્ધનરામે ગુજરાતના જીવનની જુદી જુદી રૂપરેખા દોરી, ભવિષ્યમાં દષ્ટિ દેંદી, સમસ્ત ગુજરાતમાં જે ઉત્સાહ, જે પ્રેરણા અને જે આનંદ પ્રસાર્યાં છે, તે ખરેખર ઊંચામાં ઊંચી પ્રશસાને પાત્ર છે. લખાણદ્વારા લોકોને કેમ કેળવવા, વધારે સમજદાર બનાવવા, અને છતાં લોકોનો વાંચવાનો મોહ ટકાવી રાખવો એ બતાવવામાં સરસ્વતીચંદ્રે પૂર્ણ યશસ્વી કામ કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સરસ્વતીચંદ્ર અજોડ અને વિશિષ્ટ પ્રતિના ગ્રંથ તરીકે હમેશાં સન્માન [illegible] શંકા નથી.

સરસ્વતીચંદ્રમાં [illegible] છે. લખેશરી
શેઠિયાનો બુદ્ધિશાળી [illegible] પામી, દેશ
અ[illegible] વિચાર [illegible]
[illegible] માટે [illegible]
[illegible] કામ મા[illegible]
એ [illegible] કરી [illegible]

આણધારી રીતે એક સુશીલ કુમારિકાનો પરિચય થતાં, કુદરતી આકર્ષણને વશ થઈ, લગ્ન પછી પણ દેશકાર્ય થઈ શકશે એવી આશામાં લપટાઇ, લગ્ન કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ ભાવનાઘેલા જુવાનિયાની પેઠે નજીવી ખેરકશાહી ટીકાથી મગજ ફેરવી બેઠો, લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાનું ઘર પણ તજી ગયો; દુનિયાનો અનુભવ લેવા અજાણ્યા રહેવાનું પસંદ કરી નીકળી પડ્યો. દેશી રાજ્યનો, કેટલાંક સારાં અને કેટલાંક સડેલાં કુટુંબોનો, ગરીબ જનતામાંથી થોડીક વ્યક્તિઓનો, બાવા સાધુઓનો અને કંઇક ગ્રામજનતાનો થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને દેશના ભવિષ્ય વિષે ખૂબ કલ્પનાઓ કરી. પરંતુ તે બધા અનુભવને પરિણામે તે સમજ્યો કે ગરીબ થઇ રખડવાથી ધારેલું દેશકાર્ય થઈ શકશે નહિ. એટલે ફરી માબાપની સાથે રહેવા નિર્ણય કર્યો, લગ્ન કર્યાં અને કલ્યાણગ્રામની સ્થાપના કરી, પોતાનાં નાણાંનો સદુપયોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો.

સરસ્વતીચંદ્રમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે. પરંતુ વાતોરસ ટકાવી રાખવાની આવડત છે; ભાષાને નવીન જ અવતાર આપ્યો છે; વર્ણન, વિચાર અને પ્રસંગો કળાકારની પીંછીથી આલેખાયેલાં છે; પાનેપાને કવિત્વની ઝાંખી થયા જ કરે તેવી મનોરંજક શૈલી છે; સંસારનાં વિધવિધ દૃશ્યો, સુખદુઃખ અને સાચાખોટા પ્રસંગોના અનેક કિસ્સાઓ, ગુજરાતનાં ગૃહજીવન, રાજ્યખટપટ, જ્ઞાનચર્ચા, વગેરે અનેક બાબતો પર થયેલું લખાણ દરેક વાચકને આનંદ આપનારું અને ઊંચે લઈ જનારું છે. ચર્ચામાં કોઇ વાર પાંડિત્ય આવી જાય છે, પ્રસંગોમાં કોઇ વાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થયેલું લાગે છે, અને કલ્પનાના વિહારો કોઇ વાર વધારે પડતા ઊંચા અને તેથી અપ્રાપ્ય લાગે છે; છતાં ધડા રાખી, અભ્યાસની દૃષ્ટિ રાખી વંચાય, તો જ્ઞાનને

'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોમાં પણ અગ્રસ્થાને મૂકાય છે. સાક્ષરતા એટલે શું, ખરા સાક્ષરો કેવા હોય, જગત સાક્ષરો પાસેથી કેવી ઊંચી આશા રાખે છે, સાક્ષરો જ ખરા દેશચિંતક અને ખરા દેશોદ્ધારક છે વગેરે પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાન નરોનાં દૃષ્ટાન્તો આપી સમજાવ્યું છે. સાક્ષરોના ધર્મ સમજાવનાર અને તેની ખરી કિમ્મત કરનારું તે પુસ્તક કમભાગ્યે અપૂરું જ રહ્યું છે. આવા પુસ્તકને અધરું ગણી વિદ્વાનો પણ વિસારી મૂકે, તો ગુજરાતીમાં સારાં પુસ્તકોના અભ્યાસને ઉત્તેજન ક્યાંથી મળે ?

આ ઉપરાંત પણ ગોવર્દ્ધનરામે પુષ્કળ લખેલું છે. ગુજરાતના કવિઓની પિછાન કરાવી છે; સમકાલીન ચર્ચા ઉપાડી લઈ, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં અનેક લેખો લખ્યા છે. આવાં ઊંચાં લખાણો ઉપરાંત ખાસ યાદ રાખવા જેવું તો એ છે કે તે માત્ર લેખનબહાદુર જ નહોતા; જીવનમાં ઊંચા આદર્શને અનુસરનારા હતા. યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થયેલા વિદ્વાનોમાં એ પ્રથમ પંક્તિના ચિંતક, ઊંચા પ્રકારના સમાજસેવક, લોકપ્રિય અને લોકોપકારક લેખક, કવિત્વમય હૃદયવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ શક્તિપૂર્ણ મગજવાળા સાધુપુરુષ હોઈ સાહિત્યાકાશમાં અચળ અને નિર્મળ તેજથી પ્રકાશ્યા કરશે.

યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા બીજા પણ કેટલાક પંડિતો ગોવર્દ્ધનરામની સાથે સાથે જ સાહિત્યસેવા કરનારા હતા. મણિલાલ નભુભાઈ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૫૯થી ૧૯૩૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ તે સમયના સાહિત્યવીરો છે. દરેકનું કામ જુદું હોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં દરેકનો હિસ્સો પણ મોટો છે.

નવો જ રંગ લગાડી દેવાની કોઈની શક્તિ તે પુસ્તકમાં છે. ગોવર્ધનરામ ધર્મશીલ, ગંભીર વિચારક અને ચિંતનશીલ ઉપદેશક હોવા ઉપરાંત ઊંચા કવિ અને મહાન સમાજસુધારક હતા એમ તે પુસ્તક બતાવી આપે છે.

ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરાંત બીજું ઘણું લખ્યું છે. 'લીલાવતીની જીવનકલા' અને 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એ બે ચરિત્ર-નાં પુસ્તકો હોવા છતાં બને દ્વારા ગૃહજીવનના અને કવિજીવનના જે ખ્યાલો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે ખૂબ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. વાચનારના જીવનને અત્યંત ઊંડી અસર કરે તેવા છે. 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યની ઊંચામાં ઊંચી કૃતિઓમાં ગણના પામે છે. 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્ય છે; તેમાં પણ દેશોદ્ધાર અને તત્ત્વચિંતનનું તથા સર્વ પદાર્થોના રહસ્યદર્શનનું એવું ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે કે તેની બરોબરી કરી શકે એવું એકે પુસ્તક હજી સુધી ગુજરાતને મળ્યું નથી. તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રસક્ષતિ જેવું લાગે, કોઈ કોઈ જગાએ લખાણ દુર્બોધ્ય લાગે, કોઈ કોઈ જગાએ રુચિભંગ જેવો પ્રસંગ લાગે; આવા આવા કેટલાક દોષો તે કાવ્યમાં માલૂમ પડે છે, પણ તેથી તે નીરસ છે, દુર્બોધ્ય છે, ક્લિષ્ટ છે એમ સમજી તેને પઠનપાઠનમાંથી બાતલ કરવું એ તો સાહિત્યના અભ્યાસમાં ખોટી ખલેલ પહોંચાડવા જેવું છે. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતી વખતે 'બ્રાઉનિંગ,' 'શેક્સપિયર,' 'એમર્સન' વગેરેને સમજવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રમ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો 'સ્નેહમુદ્રા' માટે શ્રદ્ધા રાખી શકતા નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માં કુદરતનો પરિચય, તત્ત્વચિંતન, દેશપ્રેમ, દંપતીપ્રેમ વગેરેના આલેખનમાં સુંદર કવિત્વ અને ઉદાત્ત ભાવની ઉચ્ચતાનો જે અનુભવ થાય છે તે અત્યંત વિરલ જ છે.

'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોમાં પણ અગ્રસ્થાને મૂકાય છે. સાક્ષરતા એટલે શું, ખરા સાક્ષરો કેવા હોય, જગત સાક્ષરો પાસેથી કેવી ઊંચી આશા રાખે છે, સાક્ષરો જ ખરા દેશચિંતક અને ખરા દેશોદ્ધારક છે વગેરે પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાન નરોનાં દૃષ્ટાન્તો આપી સમજાવ્યું છે. સાક્ષરોના ધર્મ સમજાવનાર અને તેની ખરી કિમ્મત કરનારું તે પુસ્તક કમભાગ્યે અધૂરું જ રહ્યું છે. આવા પુસ્તકને અધરું ગણી વિદ્વાનો પણ વિસારી મૂકે, તો ગુજરાતીમાં સારાં પુસ્તકોના અભ્યાસને ઉત્તેજન કયાંથી મળે ?

આ ઉપરાંત પણ ગોવર્દ્ધનરામે પુષ્કળ લખેલું છે. ગુજરાતના કવિઓની પિછાન કરાવી છે; સમકાલીન ચર્ચા ઉપાડી લઈ, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં અનેક લેખો લખ્યા છે. આવાં ઊંચાં લખાણો ઉપરાંત ખાસ યાદ રાખવા જેવું તો એ છે કે તે માત્ર લેખણબહાદુર જ નહોતા; જીવનમાં ઊંચા આદર્શને અનુસરનારા હતા. યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થયેલા વિદ્વાનોમાં એ પ્રથમ પંક્તિના ચિંતક, ઊંચા પ્રકારના સમાજસેવક, લોકપ્રિય અને લોકોપકારક લેખક, કવિત્વમય હૃદયવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ શક્તિપૂર્ણ મગજવાળા સાધુપુરુષ હોઈ સાહિત્યાકાશમાં અચળ અને નિર્મળ તેજથી પ્રકાશ્યા કરશે.

યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા બીજા પણ કેટલાક પંડિતો ગોવર્દ્ધનરામની સાથે સાથે જ સાહિત્યસેવા કરનારા હતા. મણિલાલ નભુભાઈ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૫૯થી ૧૯૩૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ તે સમયના સાહિત્યવીરો છે. દરેકનું કામ જુદું હોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં દરેકનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે.

નામનો નિબંધાત્મક ગ્રંથ, 'કાન્તા' નામનું સ્વતંત્ર નાટક, 'માલતી-માધવ' અને 'ઉત્તરરામચરિત'નાં ભાષાંતર વગેરે અનેક પુસ્તકો મણિલાલે લખ્યાં છે. આ બધાંથી પણ ખૂબ મહત્ત્વની સેવા કરનાર ગ્રંથ 'સિદ્ધાંતસાર' મણિલાલનું સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે. આર્યતત્ત્વજ્ઞાન-નાં દર્શનોનો પરિચય આપનારું તે પુસ્તક ઉત્તમ માહિતી પૂરી પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ભાષાની ગૌરવભરી શૈલી એવી તો ઉત્કૃષ્ટ છે કે મણિલાલની કીર્તિ તે ગ્રંથે અમર બનાવી છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

મણિલાલનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ૧૮૮૭માં બહાર પડ્યો, તે જ વર્ષમાં નરસિંહરાવનું પ્રથમ કાવ્યપુસ્તક 'કુસુમમાળા' પણ પ્રગટ થયું. 'પ્રેમજીવન' સમકાલીન યશ મેળવવા ઠીક ભાગ્યશાળી બન્યું હતું–પણ 'કુસુમમાળા' તો ગુજરાતી કવિતાને નવીન અવતાર આપનાર પુસ્તક ગણાયું–સ્વીકારાયું છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના અભ્યાસથી મળેલા નવા સંસ્કારથી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોએ તદ્દન નવું સ્વરૂપ મેળવ્યું હતું. વિષયોમાં નવીનતા હતી, ભાષામાં સંસ્કૃત અભ્યાસની અસર હતી, છંદ અને અલંકારના પ્રયોગમાં જૂનાનવાનો સારો ઉપયોગ થયો હતો: આવા ગુણોથી તે કાવ્યો આહ્‌લાદક અને મોહક બન્યાં હતાં, એટલું-જ નહિ, પણ ગુજરાતી કવિતાનો નવો જ પ્રકાર રજૂ કરનારાં હતાં. નવી કવિતાના પહેલા પુસ્તક તરીકે ગુજરાતે તેને ખૂબ વધાવી લીધું હતું. નરસિંહ, મીરાં આદિ જૂના કવિઓથી જુદા-પણું તો હતું જ, પણ નર્મદ–દલપત જેવા અર્વાચીન કાલના કવિઓથી પણ આ કવિમાં એવું જુદાપણું હતું કે ગુજરાતી કવિતાએ નવો અવતાર ધારણ કર્યો એમ 'કુસુમમાળા'ના પ્રકાશનથી સર્વને લાગ્યું.

નરસિંહરાવનું કાવ્યલેખન મંદ હોવા છતાં વર્ષો સુધી

કેશવલાલ ધ્રુવ

ભાષાશાસ્ત્રના બીજા અભ્યાસી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ મૂંગા અને શાંત કામ કરનારા હતા. જૂના સાહિત્યના પ્રકાશનમાં જે ધીરજ, ઉદ્યોગ, કુશળતા અને કળા જોઈએ, તે કેશવલાલમાં સારા પ્રમાણમાં અને ઊંચા પ્રકારનાં હતાં. સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરવામાં પણ તેમણે અજબ શક્તિ બતાવી છે. ભાષાંતરકારમાં પણ કવિત્વ અને સર્જકબુદ્ધિ જરૂરનાં છે એ તેમનાં ભાષાંતરો પરથી આપણા જાણવામાં આવે છે. 'મુદ્રારાક્ષસ,' 'ગીતગોવિંદ,' 'વિક્રમોર્વશી'ના તથા 'શ્રીહર્ષ' અને 'ભાસ'નાં કેટલાંક નાટકોના ભાષાંતરકાર તરીકે તેમની સેવા બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિની છે. ભાલણની 'કાદંબરી' પ્રગટ કરવામાં અને પદ્મનાભના 'કહાનડદે પ્રબંધ'નાં પ્રકાશનમાં કેશવલાલે જ સઘળો શ્રમ લીધેલો છે. અત્યંત માયાળુ, દોષરૂપ ગણાય તેટલી બધી નિરભિમાન વૃત્તિ, ઠંડો, નરમ, સદ્ભાવપૂર્ણ સ્વભાવ અને સાહિત્યના કામમાં અશ્રાંત ઉદ્યોગ વગેરે ગુણોથી કેશવલાલ બહુ માન્ય અને પ્રિય બની રહ્યા હતા.

રમણભાઈ મહીપતરામ

રમણભાઈ મહીપતરામની સાહિત્યસેવા વિવિધ પ્રકારની હોવા છતાં તે ખાસ તો હાસ્યરસના પ્રથમ લેખક તરીકે જ પંકાયા છે. 'ભદ્રંભદ્ર'માંનો કટાક્ષ અંતભાગમાં વ્યક્તિગત તથા જરા અતિ તીવ્ર થઈ ગયો છે. છતાં સમકાલીન સમાજના એક કટાક્ષ તરીકે તે પુસ્તક હંમેશાં યાદગાર રહેશે. 'હાસ્યમંદિર,' 'નવી ઈસપ નીતિ' વગેરેમાંના લેખોમાં તેમની વિકૃત પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય ઉપજાવવાની કળા સારી પેઠે ખીલી નીકળી છે. તત્ત્વાલોચપયોગી ચર્ચા કરવામાં અને વ્યાખ્યાનો અને લેખો

આ સમયમાં સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા નાનામોટા અનેક કાર્યકરો થયા છે. વિધવિધ વિષયનાં પુસ્તકો પણ ઠીક લખાયાં છે. તે બધાંમાંથી અહીં તો માત્ર 'કાદંબરી'ની નોંધ જ બસ થશે. કાદંબરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમાસપ્રચુર અને પ્રલંબિની શૈલીનું એક સારામાં સારું પુસ્તક છે. અન્ય ભાષામાં તેનો તરજુમો કરવો એ બહુ મુશ્કેલ છે. તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ સારી સફળતા મેળવી છે. ભાષાંતર અત્યંત સુંદર થયું છે એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષાંતરથી ભાષાનું નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે. નર્મદ, દલપત અને નવલરામના ગદ્યનું જે સ્વરૂપ હતું તેથી સરસ્વતીચંદ્ર અને નરસિંહરાવના ગદ્યનું સ્વરૂપ સારી પેઠે બદલાઈ ગયું છે. ગદ્યવિકાસના આ ક્રમમાં કાદમ્બરી ખૂબ મદદરૂપ થઈ છે. તે જ પ્રકારની મદદ ભોળાનાથ સારાભાઈની 'ઈશ્વરપ્રાર્થના માળા'એ પણ કરી હશે. ભાષાનો આ વિકાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ, ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવી, તેનો પ્રચાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા પણ થયા છે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૫૬–૧૮૯૬), આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૬૯–૧૯૪૨), ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી (ઈ. સ. ૧૮૭૨–૧૯૨૬), નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા (ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૯૩૫), કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જન્મ (ઈ. સ. ૧૮૬૮) એ બધાએ વિદ્વત્તાથી અને સાહિત્યસેવાથી ગુજરાતને સારો લાભ આપ્યો છે. હરિલાલ ધ્રુવે કવિતા કરી છે, પણ કવિતા કરવા કરતાં પણ જુવાન કવિઓને ઉત્તેજન આપવાનું તેમનું કામ સાહિત્યક્ષેત્રમાં વધારે ઉપયોગી થયેલું છે. 'ચંદ્ર' નામના માસિક

દ્વારા માહિતીપૂર્ણ સાહિત્ય રજૂ કરવામાં પણ રમણભાઈ મોટો રસ લેતા હતા. 'કુસુમમાળા'માંનું કાવ્યતત્ત્વ કેવું સુંદર અને ઉચ્ચ છે એ બતાવી રમણભાઈએ સમકાલીન અભિપ્રાયને ઘડવામાં સારી મદદ કરી હતી. કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા ગુજરાતીમાં શરૂ કરનાર રમણભાઈ હતા. આ બધા ઉપરાંત તેમણે થોડી છૂટક કવિતાઓ તથા એક નાટક પણ લખ્યું છે. કવિતાઓ સીધા ઉદ્ગાર, સાદા વિચાર અને ઓછા કવિત્વથી સુવાચ્ય બની છે, અને નાટક તો ગુજરાતી સ્વતંત્ર નાટકોમાં બહુ ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. 'રાઈનો પર્વત' પાત્રવિકાસમાં, પ્રસંગોની કુશળતાભરી યોજનામાં, ભાષા અને વિચારની સૌંદર્યભરી સરળતામાં, કાવ્ય અને સંવાદમાં આવેલી સફળતાભરી ચારુતામાં અને એકંદરે નાટ્યસંયોજનમાં સચવાયેલી યોગ્યતામાં સારામાં સારું કળાવિધાન સાચવી શકેલ હોવાથી ગુજરાતીમાં સારામાં સારાં પાંચસાત નાટકોમાંનું એક સફળ નાટક છે.

રમણભાઈની લોકસેવા એટલા મોટા ક્ષેત્રમાં પ્રસરેલી હતી કે તે સાહિત્યસેવામાં આટલું કામ કરી શક્યા એ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી બીના છે. સ્વભાવે પરગજુ અને માયાળુ, તદ્દન સાદા અને સરળ હોવાથી; તેમનો સમય રોકનારા લોકોનો પાર જ નહોતો. અનેક બાજુથી ખૂબ ખેંચાખેંચ થતી હોવા છતાં રમણભાઈ ગંભીરતા અને શાંતિની સાથે સમયસૂચકતાથી અને સુવ્યવસ્થાથી લગભગ બધાને જ ઉપયોગી થતા, બધાને પોતાની સેવાનો લાભ આપતા.

તેમનાં [illegible] ણોના સંગ્રહ ગુજરાત વર્નાક્યુલર [illegible] સાયટી [illegible] ર્યા છે, [illegible] અભ્યાસીઓ માટે સારી

આ સમયમાં સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા નાનામોટા અનેક કાર્યકરો થયા છે. વિધવિધ વિષયનાં પુસ્તકો પણ ઠીક લખાયાં છે. તે બધાંમાંથી અહીં તો માત્ર 'કાદંબરી'ની નોંધ જ બસ થશે. કાદંબરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમાસપ્રચુર અને પ્રલંબિની શૈલીનું એક સારામાં સારું પુસ્તક છે. અન્ય ભાષામાં તેનો તરજુમો કરવો એ બહુ મુશ્કેલ છે. તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ સારી સફળતા મેળવી છે. ભાષાંતર અત્યંત સુંદર થયું છે એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષાંતરથી ભાષાનું નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે. નર્મદ, દલપત અને નવલરામના ગદ્યનું જે સ્વરૂપ હતું તેથી સરસ્વતીચંદ્ર અને નરસિંહરાવના ગદ્યનું સ્વરૂપ સારી પેઠે બદલાઈ ગયું છે. ગદ્યવિકાસના આ ક્રમમાં કાદમ્બરી ખૂબ મદદરૂપ થઈ છે. તે જ પ્રકારની મદદ ભોળાનાથ સારાભાઈની 'ઈશ્વરપ્રાર્થના માળા'એ પણ કરી હશે. ભાષાનો આ વિકાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ, ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવી, તેનો પ્રચાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનારા બીજા પણ થયા છે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૫૬–૧૮૯૬), આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ (ઈ. સ. ૧૮૬૯–૧૯૪૨), ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી (ઈ. સ. ૧૮૭૨–૧૯૨૬), નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા(ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૯૩૫).કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જન્મ (ઈ. સ. ૧૮૬૮) એ બધાએ વિદ્વત્તાથી અને સાહિત્યસેવાથી ગુજરાતને સારો લાભ આપ્યો છે. હરિલાલ ધ્રુવે કવિતા કરી છે, પણ કવિતા કરવા કરતાં પણ જુવાન કવિઓને ઉત્તેજન આપવાનું તેમનું કામ સાહિત્યસેવામાં વધારે ઉપયોગી થયેલું છે. 'ચંદ્ર' નામના માસિક

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા શક્તિશાળી અને સંસ્કારપુનિત હોવા છતાં તેમનું જીવન બીજી રીતે વ્યવસાયી હતું. એટલે તે સાહિત્યસેવા થોડી જ કરી શકયા છે. સાહિત્યમાં 'અખાનું જીવન,' 'તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ,' 'શાક્તસંપ્રદાય' વગેરે લખીને કાંઈ કાંઈ ઉપયોગી સેવા કરી ગયા છે, પરંતુ તેમની શક્તિના પ્રમાણમાં તે સાહિત્યને ઉચિત લાભ આપી શકયા નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ફારસી અને બંગાળીના સારા પંડિત છે અને તે તે ભાષામાંથી બબ્બે ચચ્ચાર સારાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સારો લાભ આપ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પિછાન કરાવનારાં બે પુસ્તક તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે—જે બન્નેનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું, ગુજરાતી સમાજનું અને ઇતર પ્રકારનું જાહેર કામ કરવામાં હમેશાં તત્પરતા બતાવી, એકનિષ્ઠાથી અને શુભ વૃત્તિથી બધાં કામમાં સહકાર આપી તેમણે ખૂબ યશ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં છે.

મુંબઈની યુનિવર્સિટી સ્થપાયા પછી તુર્તમાં શિક્ષણનો લાભ મેળવી તેનો લાભ ગુજરાતને આપનારા આ બધા વિદ્વાનોએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સમાજની ઊંચી સેવા બજાવી છે.

યુનિવર્સિટીના પદવીધરો જે ઊંચું સાહિત્ય આપી રહ્યા હતા તે ઘણેભાગે શહેરવાસી ભદ્ર લોકોમાંના શિક્ષિત વર્ગમાં જ પ્રચાર પામતું હતું. શહેરની અલ્પશિક્ષિત જનતા અને ગામડાંમાં વસતા વિશાળ જનસમુદાયને તે સાહિત્ય સ્પર્શ પણ કરી શકતું નહોતું કે વર્ગને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય પણ કોઈ કોઈ લખાયું છે. સામાન્ય અલ્પશિક્ષિત જનતાને

પ્રકરણ ૬ : નવી કવિતા

ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, રમણભાઈ એ બધાએ કવિતાઓ લખી છે અને તે બધી જ યુગપરિવર્તનના રંગથી રંગાયેલી છે, છતાં નવા યુગની કવિતા પર અસર કરી શકે તેવું સત્ત્વ તેમની કવિતામાં નહોતું. ગુજરાતી કવિતાને નવો અવતાર આપનાર અને નવ ગુજરાતને નવીનતાથી આકર્ષનાર અને અસર કરનાર તો નરસિંહરાવની કવિતા જ હતી. તેમની કવિતા સંખ્યામાં થોડી હોવા છતાં, તેની છાપ અને તેની અસર નવા યુગમાં પુષ્કળ થયેલ છે. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, બળવંતરાય ઠાકોર, હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવાને પણ પ્રેરણા અને પ્રકાશ નરસિંહ-રાવ તરફથી મળેલાં હતાં; મણિલાલ નભુભાઈ કે મસ્ત કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ જેવાને અસર થવા માટે તો અવકાશ નહોતો. પણ ૧૮૯૦–૧૮૯૫ માં અને તે પછી થયેલા કલાપી, બોટાદકર, ખબરદાર, લલિત એ બધા પર મુખ્યત્વે નરસિંહરાવની અસર થયેલી દેખી શકાય છે. ગોવર્ધનરામ મણિલાલની કાંઈક અસર કોઈ કોઈમાં માલૂમ પડે છે, પણ સમગ્રરૂપે બોલતાં નવી કવિતાના સર્જક અને પ્રેરક તો નરસિંહરાવ જ હતા.

નરસિંહરાવથી મળેલો નવો અવતાર કાંઈ મહાસ્વંદ તો ટકી રહે જ નહિ. સાહિત્યમાત્ર અને તેમાં કવિતા ખાસ યુગે-યુગે રંગ બદલ્યા કરે છે. નરસિંહ-મીરાં વખતની કવિતા તે આપણી કવિતાનો જૂનામાં જૂનો અવતાર. તે પછી પ્રેમાનંદ,

બળવંતરાયમાં ભાવ અને કલ્પનામાં કોમળતા કે કમનીયતા કરતાં પાંડિત્ય અને બુદ્ધિવૈભવ વધારે છે, એટલે તેમની કવિતા, કેટલીક અત્યંત સુંદર હોવા છતાં, એકંદરે બહુ લોકપ્રિયતા પામી શકતી નથી. વિદ્વત્પ્રિય તો તે અવશ્ય છે. તેમણે અપનાવેલો પૃથ્વીછંદ અનુયાયી જુવાન કાવ્યલેખકોમાં સારો સ્વીકાર પામ્યો છે. નવા પ્રયોગો કરવાની ભવિષ્યદૃષ્ટિ બળવંતરાયની કીર્તિમાં વધારો કરનારી બાબત છે.

કલાપી

ગુજરાતને કાવ્યપ્રેમી અને કાવ્યપ્રશંસક બનાવનાર કલાપી-એ (ઇ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૯૦૦), નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલ એ બેની વચ્ચેના ગાળામાં કવિ તરીકે સારો યશ મેળવ્યો છે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે થોડી કવિતાઓ કરી છે, પણ તે તો ભુલાઈ જતી લાગે છે. વેચાતી ન મળે, અને વાચન માટે સુલભ ન હોય, તો તેવી કવિતાઓ સહેજે વિસરાઈ જાય. 'કુંજવિહાર' નામથી બહાર પડેલા તેના કાવ્યસંગ્રહમાં દેશોન્નતિ માટેની, દર્શાવનારની, અને કેટલીક વર્ણનાત્મક કવિતા અભ્યાસ કરવા લાયક છે. યુરોપના પ્રવાસ પછી લખેલી 'યુરોપપ્રવાસપુષ્પાંજલિ' પણ કાવ્યભંડારમાં ગણનાયોગ્ય છે. છતાં તે બધી હમણાં વિસારે પડી છે. કવિતાઓ વિસરાય તો ભલે, પણ હરિલાલે નવા ઊગતા કવિઓને ઉત્તેજન અને પ્રકાશન આપવાનું જે કામ કર્યું હતું તે તો ભુલાવું ન જોઈએ. 'ચંદ્ર' નામના માસિકદ્વારા કલાપી, બોટાદકર, લલિત, જટિલ, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને બીજા ઘણા ઘણા લેખકોને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. કલાપીને, 'કેકારવ' બહાર પડ્યા પહેલાં, કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં 'ચંદ્ર'નો હિસ્સો ઘણો મોટો હતો. કલાપીએ

કાવ્ય અસલ સ્વરૂપમાં જ છપાયું છે એ વાચકની જાણ માટે નોંધવું જરૂરનું છે).

ન્હાનાલાલ

નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવું સ્વરૂપ, નવો દેહ આપ્યાં. કલાપીએ મધુરા ઝંકાર કરતા પ્રવાહી છંદોમાં, લાગણીના મૃદુતાભર્યા કંપોત્કંપનાં અને હર્ષશોકના પ્રસંગોનાં ભાવભર્યાં વર્ણન કરી કવિતાને લોકપ્રિય બનાવી. ત્યાર પછીના આપણા નવા કવિ ન્હાનાલાલે (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૭) ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સ્વરૂપને મનોહર બનાવી દીધું. તેમણે સમજાવ્યું કે કવિતા એટલે કલ્પના; કવિતાની ભાષા એટલે સામાન્ય ભાષાથી જુદી પડતી ભાષા–અર્થઘન, પ્રકાશપૂર્ણ, માધુર્ય અને પ્રસાદ ભરેલી: શબ્દભંડારની સમૃદ્ધિ દાખવતી. કવિતા લખવી એટલે એક કાવ્ય આજે અને બીજું બીજે વરસે લખીએ તોય ચાલે એવું ગુજરાતી કવિલેખકો સમાધાનીથી સ્વીકારી લેતા. કલાપી સિવાય બીજા લેખકોમાં મંદતા સારી પેઠે માલૂમ પડે છે–પછી તે અવકાશને અભાવે હોય, ઊભરાને અભાવે હોય કે પ્રસંગો અને કારણોને પ્રભાવે હોય. આ બધાથી ન્હાનાલાલનો લેખપ્રવાહ વધારે વિપુલ અને વધારે વેગવાળો છે.

પ્રેમ અને લગ્નના ઊંચા આદર્શ ન્હાનાલાલની કવિતાનો ખરો પ્રધાન સૂર છે. 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' એમ લખનારો કવિ, 'મન માને તે વર, અને બીજા તે પર' એવું મમત્વવામાં પણ શિથિલ નથી; લગ્ન એ કરાર નથી; લગ્ન એ ખાલી સંસ્કાર પણ નથી; દિવ્ય પ્રેરણાથી આત્માઓનાં હૃદયોનું સમર્પણ એ લગ્ન છે. લગ્નની આ ઉજ્જ્વળ અને પવિત્ર

કાવ્ય અસલ સ્વરૂપમાં જ છપાયું છે એ વાચકની જાણ માટે નોંધવું જરૂરનું છે).

ન્હાનાલાલ

નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવું સ્વરૂપ, નવો દેહ આપ્યાં. કલાપીએ મધુરા ઝંકાર કરતા પ્રવાહી છંદોમાં, લાગણીના મૃદુતાભર્યાં કંપોતકંપનાં અને હર્ષશોકના પ્રસંગોનાં ભાવભર્યાં વર્ણન કરી કવિતાને લોકપ્રિય બનાવી. ત્યાર પછીના આપણા નવા કવિ ન્હાનાલાલે (જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭) ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સ્વરૂપને મનોહર બનાવી દીધું. તેમણે સમજાવ્યું કે કવિતા એટલે કલ્પના; કવિતાની ભાષા એટલે સામાન્ય ભાષાથી જુદી પડતી ભાષા–અર્થઘન, પ્રકાશપૂર્ણ, માધુર્ય અને પ્રસાદ ભરેલી: શબ્દભંડારની સમૃદ્ધિ દાખવતી. કવિતા લખવી એટલે એક કાવ્ય આજે અને બીજું બીજે વરસે લખીએ તોય ચાલે એવું ગુજરાતી કવિલેખકો સમાધાનીથી સ્વીકારી લેતા. કલાપી સિવાય બીજા લેખકોમાં મંદતા સારી પેઠે માલૂમ પડે છે–પછી તે અવકાશને અભાવે હોય, ઊભરાને અભાવે હોય કે પ્રસંગો અને કારણોને પ્રભાવે હોય. આ બધાથી ન્હાનાલાલનો લેખપ્રવાહ વધારે વિપુલ અને વધારે વેગવાળો છે.

પ્રેમ અને લગ્નના ઊંચા આદર્શ ન્હાનાલાલની કવિતાનો જાણે પ્રધાન સૂર છે. 'પરણવું એટલે પ્રભુનામાં પગલાં માંડવાં' એમ લખનારો કવિ, 'મન માને તે વર, અને ધીકે તે પર' એવું સમજાવવામાં પણ શિથિલ નથી; લગ્ન એ કરાર નથી; લગ્ન એ ખાલી સંસ્કાર પણ નથી: દિવ્ય પ્રેરણાથી આત્માઓનાં હૃદયોનું સમર્પણ એ લગ્ન છે. લગ્નની આ ઉદાત્ત અને પવિત્ર

ભાવના કવિના દ્વારા ગુજરાતમાં લોકપરિચિત કરાવનાર ન્હાના-
લાલને કોઈએ પ્રેમના પેગમ્બર કહ્યા છે એ વાજબી જ છે.

ન્હાનાલાલની કવિતામાં પ્રસાદ છે, પ્રકાશ છે, પ્રતિભા અને
પ્રતાપ છે, છતાં તેમાં એક જાતની એકતાનતા—એકરૂપતા—પણ
છે. વિષયોનું વૈવિધ્ય પુષ્કળ હોવા છતાં, લેખનપાટીમાં એવું
ન્હાનાલાલત્વ વસી રહ્યું છે કે વાચકને રોચક અને આકર્ષક
લાગે, છતાં એકતાનતા પણ જણાઇ જ આવે. ગામડાંના લોકો-
ની વાત હોય કે અકબરશાહ—નૂરજહાંની વાત હોય, યોગી
બોલતો હોય કે પારધી બોલતો હોય, સંઘમિત્રા હોય કે
મહાભારત હોય: વિવિધ પ્રતિના વિષયો હોવા છતાં લેખન-
પાટી બધી જ એકરૂપિણી છે. ન્હાનાલાલે છંદમાં ખૂબ સ્વ-
તંત્રતા લઇ, સરવાળા બાદબાકી દાખલ કર્યાં છે એ તો
સમજી, નિભાવી શકાય તેવું છે—કોઈ કોઈ ફેરફાર તો
અનુકૂળ જ નહિ, પણ મોહક છે એટલે અનુકરણીય બન્યા
છે. પણ તેમની ડોલનશૈલી કોઈ સમજી, સ્વીકારી, અપનાવી
શક્યું નથી. ન્હાનાલાલને પોતાને હાથે તો તે સફળતા
મેળવી શકી છે; પણ તેમાં કોઇ નિયમ કે માપ નહિ હોઇ,
બીજા લેખકો તેને ઉપયોગમાં લઈ શકતા નથી. મણિશંકર
રત્નજી ભટ્ટ જેવાએ પણ પ્રયોગ કરી જોયો હતો, પણ ફાવ્યા
નહોતા. ન્હાનાલાલના લખાણમાં જે નૈસર્ગિક સત્ત્વ અને સ્વા-
ભાવિક ડોલન આવી રહે છે તે બીજા કોઇને સિદ્ધ થઈ શક્યું
નથી. ડોલનશૈલી ન્હાનાલાલના એકલાની જ વિશિષ્ટતા રહી છે.

અલંકારની પુરાણી શાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલિકામાં નવી રીતો ન્હાના-
લાલે દાખલ કરી છે. તેમની કલ્પના અલંકારપરંપરાનાં મોજાં
એવાં ઉપરા ઉપરી અને એવા વેગથી ઉત્પન્ન કર્યાં કરે છે કે એકને

શબ્દમય બનાવે ત્યાં બીજો ત્રીજો એમ અલંકાર ધસારાપૂર્વક બહાર નીકળવા ઉછાળા મારી રહે છે. કેટલીક વાર તો આ ધમાલને પરિણામે એકબીજાનું વિસ્મરણ કે સંમિશ્રણ અજબ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. કવિત્વની ઊંચી બક્ષિસ પામેલા કોઈ કોઈ ઉત્તમ કવિમાં માલૂમ પડતી આવી અસ્પષ્ટતા ઘણી વાર આહ્‌લાદક બને છે–પૂરેપૂરી રીતે સમજાય નહિ અને સમજાવી શકાય પણ નહિ, છતાં વાંચનારને વાચનમાં જ આનંદનો અનુભવ થયા કરે છે.

ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિની નવીનતા દરેકે દરેક કૃતિમાં એક કે બીજે રૂપે દૃષ્ટિગોચર થયા જ કરે છે. 'વસન્તોત્સવ' અને 'જયા જયન્ત,' 'ઈન્દુકુમાર' અને 'મહાભારત,' 'નૂરજહાં' અને 'અકબરશાહ,' 'વિશ્વગીતા' અને 'સારથિ' તથા 'કેટલાંક કાવ્યો'માંનાં કેટલાંક કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યદેહને નવીન અવતાર આપી ખૂબ સુંદર, આકર્ષક અને મનોરંજક બનાવનાર ન્હાનાલાલે સાહિત્યના સર્જનમાં વિશિષ્ટ નામના મેળવી છે.

અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં તેમનાં ગીતો એક ઓર વધારો કરે છે. હૃદયને આર્દ્ર બનાવી, ભાવોનો ઉલ્લાસમય ધનગનાટ જગાવી, મગજને સુપ્રસન્ન કરી, ન્હાનાલાલનાં ગીતો શબ્દમાધુર્ય, લયમાધુર્ય, અને તાલમાધુર્યથી ઊંચા આનંદનો અનુભવ આપે છે. ગીતોમાં અપ્રયત્ન કલાવિધાન એવું સ્વાભાવિક રીતે જ આવી રહે છે કે સાંભળતાં વેત જ અંતરમાં વસી જઈ, પરમ સચ્ચિદાનંદનો વરસાદ અનન્ત ધારાથી વર્ષાવ્યા કરે છે. નરસિંહના પ્રભાતિયાં, મીરાંનાં ભજનો અને દયારામની ગરબીની પેઠે ન્હાનાલાલનાં ગીતો પણ અદ્‌ભુત નૈસર્ગિક શક્તિની અનુપમ કૃતિઓ છે.

ખબરદાર

ન્હાનાલાલના સમકાલીન કવિલેખકોમાં ખબરદાર (જન્મ ઈ. સં. ૧૮૮૨) ખૂબ માન અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. તેમનો કાવ્યપ્રવાહ અખૂટ ઝરણાની પેઠે અસ્ખલિત વહ્યા જ કર્યો છે. ખબરદારની સર્જકશક્તિ વાતાવરણને બહુ સફળ રીતે અને ત્વરાથી ઝીલી શકે છે, એટલે ખબરદારની સાહિત્યકૃતિનાં રૂપ-રંગ વાતાવરણ પ્રમાણે પલટાતાં રહ્યાં છે. દલપતરામની અસરથી રંગાયેલા હતા ત્યારે 'કાવ્યરસિકા,' નરસિંહરાવની અસરથી અંકિત થવા લાગ્યા ત્યારે 'વિલાસિકા,' દેશમાં સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલો પ્રસરી રહ્યા ત્યારે 'ભારતનો ટંકાર,' રાસનો જમાનો આવ્યો ત્યારે 'રાસચંદ્રિકા:' આમ સમય સમયના વાતાવરણને ઝીલી, તેના રંગથી રંગાઈ, સાહિત્યસર્જન કરવા તે હંમેશાં ઉદ્યુક્ત રહ્યા છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ 'ગુણગૌરવવંતુ' દૃષ્ટિગોચર થાય, તેનાથી મુગ્ધ થઈ તેના ગુણોને અપનાવી, તે ગુણોને પોતાની કૃતિમાં વણી દેવાની કુશળતા ખબરદારની કૃતિને નવનવીન અને મનોરંજક બનાવે છે. પરંતુ તે મનોહરતા કેટલો વખત રસદાયી રહેશે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. ખબરદારમાં સામાન્ય સત્ત્વ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવા છતાં, બુદ્ધિ અને કલ્પના, કવિત્વ અને આદર્શ, રસની સમજ અને ભાવના ઉમળકા, વગેરે સાધારણ પ્રતિનાં જ છે એટલે તેમની બધી કૃતિઓ સાહિત્યનિધિનાં અમૂલ્ય રત્ન તરીકે ભાગ્યે જ ગણાશે. 'ગુણવંતી ગુજરાત' જેવાં થોડાં કાવ્યો અમર કીર્તિ અવશ્ય ભોગવશે. અલબત્ત, યુગવિજયી તો તેમની બધી જ કૃતિઓ હતી. 'સંદેશિકા,' 'ભારતનો ટંકાર' જેવી કૃતિ અવશ્ય લાંબો વખત ટકશે; 'દર્શનિકા'ના વખાણનારા હાલ છે તેટલા રહેશે કે કેમ એ શંકા જેવું છે; સમકાલીન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં તો ખબરદાર ઘણા જ ભાગ્યશાળી છે.

બોટાદકર

બોટાદકર અને લલિત એ બે બીજા કાવ્યલેખકો ખબરદાર કે ન્હાનાલાલ જેટલા વિપુલ પ્રવાહી ન હોવા છતાં તે બંનેએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. બોટાદકર (ઈ. સ. ૧૮૭૦–૧૯૨૪) અને લલિત (જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭) બંને ગૃહજીવનના કવિ છે. બોટાદકરે દામ્પત્યપ્રેમ અને હિન્દુ સંસારનાં ઘરોમાં આદર્શરૂપ મનાયેલી સંપ અને સુખવર્ષી સ્થિતિનો સરસ ચિતાર આપ્યો છે. કુટુંબીજનના પરસ્પર સ્નેહભાવ કેવા સુખદ હોય છે, અને સ્વજનના સહવાસથી સંસાર કેવો સુખમય બને છે, એ વિષેનાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો, અને વિશેષે કરીને, રાસો લખી બોટાદકરે ગૃહજીવનની ઊજળી બાજુ બતાવી, હિન્દુ સંસારના સુંદર આદર્શોને કાવ્યમય બનાવ્યા છે. બોટાદકર સંસ્કૃતના સારા પંડિત હતા અને તેથી કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દોનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરી બેસે છે. કોઈક વાર તો આખી લીટી એક જ સમાસની બનેલી હોય છે. આવું છતાં તેમની ભાષા સૌથી સમજાય તેવી તથા વિચારો સર્વગમ્ય હોવાથી તેમનાં કાવ્યો એકદમ કંઠે રહી જાય છે. ભાવ અને પ્રસંગો સહુના અનુભવમાં એકદમ આવી જાય તેવા હોવાથી વાચકો સંપૂર્ણ આસ્વાદ લઈ શકે છે–અને કોઈવાર તદ્દન અજાણ્યો સંસ્કૃત શબ્દ આવી જાય છે તો પણ વાચક તેને વિનાસંકોચે નિભાવી લે છે.

'લલિત'—જન્મશંકર મહાશંકર બુચ

જીવનની શરૂઆતમાં દુઃખ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું એટલે તેમની કવિતા લખવાની શરૂઆત વિષાદ, ગ્લાનિ, અસંતોષ અને વિરાગી વૃત્તિથી થઈ હતી; પરંતુ હળવે હળવે વિષાદનાં વાદળાં દૂર થતાં ગયાં અને જીવનના આનંદનો અનુભવ થવા લાગ્યો તેમ તેમ કાવ્યકૃતિ-

ત્રીજા લેખકો

આ લેખકો ઉપરાંત અકેક બબ્બે સુંદર કાવ્યો લખી સાહિત્ય સમાજમાં સારું સ્થાન મેળવ્યું હોય એવા પણ કેટલાક લેખકો નોંધવા લાયક છે. 'ભૂલી પંથ ભમું દિનરાત, મને સંત બતાવોજી વાટ'ના લેખક કેશવ હ. શેઠ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૮) જેમણે ચારપાંચ કાવ્યસંગ્રહ અને બીજું પણ સાહિત્ય લખવાની સારી પ્રવૃત્તિ કરી છે તે, ગિરનારનાં વન અને ઋતુઓનાં વર્ણન નવીન છટાથી લખનાર અને રતનબા ગરબો તથા બીજાં કેટલાંક રાષ્ટ્રીય અને બાળગીતો લખનાર ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૮), 'એક જ દે ચિનગારી' ના લેખક હરિહર ભટ્ટ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૫)ના જેવા લેખકોનાં કાવ્યો ભૂલાઇ જવાશે તો ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહમાં ઊણપ જ રહી જશે.

સામાન્ય જનસમુદાયમાં પ્રિય બની જનારા, શેરીના ફેરિયા અને ગાનારામાં પ્રચલિત થયેલા, વેપારી મંડળમાં કે, ગાયનનો અને ગાવાનો શોખ ધરાવનારને રંજનકારક થઇ પડનારા કોઇ કોઇ લેખક બહુ લોકપ્રિય અને ધ્યાન ખેંચનારા બની રહે છે, છતાં તેવાઓની કશી નોંધ અહીં લેવામાં આવી નથી. 'મણિકાન્ત કાવ્યમાળા'ના લેખક એક એવા શેરીના શોખીનોમાં ખૂબ પ્રિય બન્યા હતા. આવી સહેલી સરળ કવિતાઓ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી નથી હોતી, છતાં અલ્પશિક્ષિત સમાજમાં ઘડીભર ગાનાનંદ અને કાવ્યાનંદ આપી લોકપ્રિય બની રહે છે. સીમકવિતા, પાદપૂર્તિ, ઉખાણાં, વગેરેમાં કોઈ કોઈ વાર સારું કવિત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેવી વિગતો સાહિત્યના બૃહત્ ઇતિહાસમાં પણ નોંધ લેવા લાયક ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્ન થઈ પડે; પ્રારંભિકામાં તો આટલો ઇસારો જ બસ છે

હાસિક નવલકથાઓ છે તેવી ગુજરાતીમાં લખવા નંદશંકરને એક અંગ્રેજ મિત્રે સૂચના કરી, તે પરથી કરણ વાઘેલાનો સમય પસંદ કરી કેટલાક આડવિષયોને પણ સમાવી, નંદશંકરે 'કરણઘેલો' એ નામ આપી એક નવલકથા લખી.

કરણઘેલામાં કેટલીક ચર્ચા અસ્થાને છે, ભૂતપ્રેતની વહેમ-ભરી વાતો છે, ઐતિહાસિક હકીકતોમાં ભૂલો છે, તેમાં કળા-વિધાન જેવું કાંઈ છે જ નહિ વગેરે દોષો છે એમ ટીકા કરવામાં આવે છે. નવલકથાનો આદર્શ નક્કી કરી, કરણઘેલાની પરીક્ષા કરવા બેસીએ ત્યારે તેમાં જે દોષો માલૂમ પડે તેને દોષો તરીકે સ્વીકારવા જરા પણ બાધ ન જ હોય. પરંતુ આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યારે કરણઘેલો લખાયો ત્યારે નવલકથાના સ્વરૂપ વિષે આજનું ધોરણ કોઈના ખ્યાલમાં પણ નહોતું. તે પુસ્તક તે જાતનું પહેલું જ પુસ્તક હતું. તેમાં કેટલીક રસમય હકીકત સરળ, રસભરી ભાષામાં આપવામાં આવી હતી; સ્થળ, સમય અને પ્રસંગનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો હતાં; જનસમુદાયમાં પ્રચાર પામેલી કેટલીક બાબતોની રસિક ચર્ચા હતી; વાર્તારસ અસ્ખલિત વહેતો હતો. કોઈ કોઈ જગાએ વિષયાંતર થઈ ગયેલું હોવા છતાં મૂળકથા માટે ઉત્કંઠા ટકી રહેતી હતી. નર્મદ-દલપતની ભાષાથી કરણઘેલાની ભાષાનું સ્વરૂપ જુદું હતું. ભાષામાં સંસ્કાર વધારે હતા; લખાવટમાં આકર્ષકતા વધારે હતી; નાનામોટા બધાને તે એકસરખી રીતે ગમી જતી હતી. આવા ગુણોને લીધે કરણઘેલો લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યો હતો. સામાન્ય વાચકોમાં તેમજ શાળાઓમાં બહુ પ્રચાર પામ્યો હતો.

કરણઘેલાના અનુકરણરૂપે કે તે પરથી સૂચન ગ્રહણ કરીને બીજી કેટલીક વાર્તાઓ લખાઈ છે; પણ કરણઘેલા જેટલી

છે. પાત્રાલેખન, પ્રસંગવર્ણન અને સંવાદચાતુર્યમાં ઊંચી જાતની કુશળતા છે. વાર્તારસ એવો અખંડ પ્રવાહે વહ્યા કરે છે કે તેમાં કોઇ કોઇ જગાએ આવતાં વિષયાંતર કે સ્ખલન વાચકને રસક્ષતિ કે રસભંગ જેવાં લાગવાને બદલે ઊલટાં બોધભર્યો વિનોદ આપનારાં બને છે. ભાષા તો તત્કાલીન કે પૂર્વકાલીન કરતાં બહુ જ જુદા સ્વરૂપની છે. સંસ્કારી, સમર્થ, અર્થભરી, અને પ્રસાદયુક્ત ભાષા એ સરસ્વતીચંદ્રના અનેક ગુણોમાંનો એક મુખ્ય ગુણ છે. સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે થયો છે, પણ તેથી ગુજરાતીપણું કમી થયું નથી. ગુજરાતી ભાષાનું આવું સામર્થ્ય અને આવું સૌંદર્ય પહેલી વાર છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ કાદમ્બરીના ભાષાંતરમાં બતાવ્યું હતું. કાદમ્બરી વિદ્વાનવર્ગમાં–સુશિક્ષિતવર્ગમાં પ્રચલિત અને પ્રિય પુસ્તક હતું, પણ સરસ્વતીચંદ્ર તો વિશાળ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રચલિત અને પ્રિય થયું હતું–સરસ્વતીચંદ્રે ગુજરાતી ભાષાને નવતર સ્વરૂપ આપ્યું એટલું જ નહિ, પણ વાચકોની ઉત્કંઠાને પ્રજ્વલિત કરી. ગુજરાતના વિચારક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સંસ્કારોનાં બી વરસાવી ગુજરાતને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું કે ૧૮૮૭થી ૧૯૧૦–૧૫ સુધી ગુજરાત જાણે સરસ્વતીચંદ્રમય જ બની રહ્યું હતું.

સરસ્વતીચંદ્રના સીધા અનુકરણરૂપે એકાદ પ્રયત્ન થયો હતો. સમાજમાં અને દેશમાં શરૂ થયેલી નવી જાગ્રતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચારો નવલકથાદ્વારા ચર્ચવાની દિશા સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારા સૂઝી હતી. તેણે ગુજરાતીઓમાં અજબ મનોમંથન ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તેને પરિણામે ઘણા ઘણા લેખકોને પ્રેરણા મળી હતી અને અનેક વાર્તાઓ લખાઈ હતી. પરંતુ ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિ અને સર્જકશક્તિને વિસરાવે એવું સામર્થ્ય

ચંદ્રના વાતાવરણની છાપવાળી હતી; 'પાટણની પ્રભુતા'એ નવા લેખકના નિસર્ગપ્રાપ્ત સામર્થ્યને પ્રગટ કર્યું–'ગુજરાતના નાથ'થી તો તે સામર્થ્ય દિગ્વિજયી થઈ ગયું.

'ઘનશ્યામ' તખલ્લુસથી નવલિકાઓ લખનાર તરીકે કનૈયાલાલ મુનશી (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૭) જાણીતા તો થઇ ચૂક્યા હતા. પહેલી બે નવલકથા પણ તે જ તખલ્લુસથી લખાઈ હતી. ગુજરાતનો નાથ અને તે પછીની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરેથી મુનશીએ સાહિત્યસર્જક તરીકે અને ગોવર્દ્ધનરામ પછીના સમર્થ નવલકથાકાર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

મુનશીની ભાષા સાધારણ ભણેલા શહેરીના જેવી છે. સરળ, સહેલી, ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં જ વિચાર વ્યક્ત કરી દેનારી, સામાન્ય વ્યવહારમાં હરહમેશ વપરાતી, સામાન્ય ભાષા છે. ભાષા સરળ હોવા છતાં તેમાં બળ અને વેગનો પ્રવાહ એકધારો છે; આડંબર કે પ્રયત્નરહિત છે એટલે વાચકોને એકદમ ગમી જાય છે.

ભાષાના આ આકર્ષક ગુણ ઉપરાંત મુનશીની નવલકથાઓમાં બીજો તેવો જ ગુણ કાર્યવેગ, કાર્યોત્સાહ, અને કાર્યસિદ્ધિનો છે. વાર્તારસ અસ્ખલિત વહેતો રાખવા માટે એક પછી એક કાર્યનો સ્વયમેવ ઉકેલ થતો હોવો જોઇએ અને તેવી કાર્યપરંપરા મૂળકથા સાથે એકરસ હોવી જોઇએ. મુનશીની નવલકથાઓમાં કાર્યપરંપરાનું ચક્ર પૂર્વાપર એવા ગાઢ સંબંધથી સંકળાયેલું અને એવા જોસથી ફરતું રહે છે કે મંદતા કે નિષ્ક્રિયતા ક્યાંય પેસી શકતાં જ નથી. અલબત, આ ગુણ વસ્તુસંકલનાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને લીધે જ તેનામાં આવ્યો છે.

પાત્રના આલેખનમાં અને કુદરતના વર્ણનમાં પણ મુનશીની કુશળતા ઊંચા પ્રકારની છે. પાત્રોની પિછાન આપવાના

વિજય અપાવ્યો છે. તેવો જ વિજય અપાવનાર મુનશીનો બીજો ગુણ ગુજરાતની અસ્મિતાનો સળગતો જ્વાળામુખી છે. ગુજરાતને અસ્મિતાનું પહેલું ભાન આપનાર કવિ નર્મદાશંકર. નર્મદાશંકર પછી તે લાગણી પર વળી ગયેલી રાખ ઉડાડી, અસ્મિતાઅંગાર ફરી સતેજ કરનાર રણજિતરામ. રણજિતરામના સહવાસથી હો, કે સ્વતંત્ર રીતે જાગેલી હો, પણ ગુજરાતની અસ્મિતાની જ્વાલા ભડકારૂપે ગુજરાતમાં ફેલાવનાર મુનશી.

જુવાનોને આકર્ષવામાં મુનશીનો વાસ્તવવાદ ઠીક કારણરૂપ બન્યો છે. ચેતન અને અચેતન પદાર્થોનાં વર્ણનમાં, પાત્રોના સંવાદમાં અને પરસ્પરના વર્તનમાં, હાલમાં જેને વાસ્તવપદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તેનો મુનશીએ સ્વીકાર કર્યો છે; એટલે જુવાનોને આકર્ષવામાં, ઉત્તેજિત કરવામાં, અને સંતોષવામાં મુનશી સારી પેઠે ફાવી ગયા છે. મુનશીની પહેલાંના લેખકોમાં વાસ્તવિક વર્ણનવિવેચન નહોતાં એમ તો કહી શકાય જ નહિ. પરંતુ આજ સુધી વાસ્તવિકતામાં પણ અમુક મર્યાદા સચવાતી; કલ્પના અને ભાવનાના રંગો પૂરવામાં આવતા ત્યારે પણ અમુક ઉચ્ચ આદર્શનું, લેખનશુદ્ધિની ઉચ્ચતાનું અને ચારિત્ર્યની પવિત્રતાનું ધ્યાન અવશ્ય રાખવામાં આવતું. લેખકે આવું ગુરુપદ સાચવવાની જરૂર નથી; સાહિત્યમાં ચોખલિયાપણાને સ્થાન નથી; વર્ણનોમાં વાસ્તવિક પ્રસંગોને યથાસ્થિત આલેખવામાં કાંઈ ખોટું નથી એવો મત હાલના વાસ્તવવાદીઓ ધરાવે છે. મુનશીનાં લખાણમાં વાસ્તવવાદ પકડાયો છે અને તેથી જુવાનોમાં જો કે પ્રિયતા અને પ્રશંસા મળ્યાં છે, તો પણ સમગ્ર વાતાવરણમાં કલુષિતતા, ચારિત્ર્યશિથિલતા અને સંયમહીનતા દાખલ થઈ ગયાં છે. મુનશીનાં અનુકરણ લખાણોમાં વાસ્તવવાદની વિકૃતસમજે ખૂબ અનર્થ કર્યો

સરસ્વતીચંદ્ર જેવા પુસ્તકની સાથે સરખાવી શકાય તેવું હજી સુધી તો એકે પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખાયું જ નથી. અમુક પૂર્વગ્રહમાં સપડાયેલા અને મિથ્યાદૃષ્ટિને સાચી દૃષ્ટિ માની લેવાની ભ્રમણામાં પડેલા વાચકો હજી સુધી નહિ જોઈ શક્યા હોય, તો હળવે હળવે જોઈ શકશે જ કે સરસ્વતીચંદ્રનાં બુદ્ધિવૈભવ, સંસ્કારઉચ્ચતા અને ઉદ્દાર અને ઉદાત્ત હેતુ ખરેખર અદ્વિતીય છે.

ગોવર્દ્ધનરામ અને મુનશી એ બંને એવા જુદા જુદા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ છે કે તેમની કૃતિઓ પણ જુદા જુદા સંસ્કારવાળી જ હોય. સાહિત્યસર્જક તરીકે બંનેનો મુકાબલો કરવો એ સાહિત્યસેવકોને આનંદ આપનારી સેવા છે, પરંતુ પ્રારંભિકામાં માત્ર માહિતી જ આપવાનું રાખ્યું છે, એટલે અહીં તો અંગુલિનિર્દેશ જ–થોડી માહિતી જ બસ થશે. થોડા વખત તો ગોવર્દ્ધનરામની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડે તેવો પ્રકાશ મુનશીની કીર્તિને મળ્યો હતો. 'વેરની વસૂલાત,' 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' એ ત્રણથી મળેલી કીર્તિ ઘણી ઊજળી હતી. ત્યારપછી પણ થોડે થોડે અંતરે નવલકથાઓ, નાટકો અને પ્રાસંગિક લેખો અને ભાષણોથી મુનશી સાહિત્યાકાશમાં ઠીક ઠીક ઝળકી રહ્યા હતા. પરંતુ ભરતી પછી ઓટ પણ આવે છે જ, એમ મુનશીની કીર્તિનો પ્રકાશ હળવે હળવે ઓછો થવા લાગ્યો. આ પરિણામ માટે માત્ર કુદરતની વાતાવરણ અને વસ્તુસ્થિતિ જ જવાબદાર છે.

મુનશીની લગભગ બધી જ કૃતિઓમાં માલૂમ પડતી એક બે બાબત તરફ પ્રારંભિકાના વાચનારાઓનું પણ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે. એ, ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગોમાં દાખલ કરેલી વિકૃતિ. ઇતિહાસમાં અમુક નિશ્ચિત સ્વીકાર થયો

સીધી, ભદ્રલોકોના જીવનનો ચિતાર આપતી, નવલકથાઓથી લખવાની શરૂઆત કરી. 'દિવ્યચક્ષુ' બહાર પડતાં તે લેખક તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. 'દિવ્યચક્ષુમાં' મોટા લોકોની વાત છે, પણ તે વાતને સામાન્યજનતા અને રાષ્ટ્રીય વિચારોનાં આંદોલનો સાથે એવી એકરૂપ કરી દીધી છે કે અત્યાર સુધીની બધી નવલકથાઓમાં તે જુદી જાતની જ ભાત પાડી રહી છે. રમણલાલની પછીના લખનાર ઝવેરચંદ મેઘાણીની અને ઇતર લેખકોની નવલકથાઓમાં ઘણે ભાગે ગુજરાતી જીવન, શહેરના ભદ્ર લોકો, તથા ગ્રામજનતા વિષે લખાણ થયેલું છે; અને નિત્યના સાધારણ વ્યવહારમાંથી કથાઘટનાનાં સૂત્રો વણેલાં હોય છે એટલે વાચક જાણે રોજના જીવનમાં જ ઘૂમી રહ્યો હોય એવો અનુભવ મેળવે છે.

કથાભાગ અને રસપોષણના સાતત્યમાં રમણલાલ મુનશીના જેટલી જ કુશળતા ભોગવે છે. વસ્તુની પસંગીમાં સંસાર-સમાજના જુદી પ્રતિના થરો લીધેલા હોઈ, રમણલાલ પણ મોટો વાચકવર્ગ મેળવી શક્યા છે. વાર્તાઓમાંના પ્રસંગો, પાત્રો, અને કથનપદ્ધતિમાં રચના અને યોજના ભિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી તેમની નવલકથાઓ સારો ફેલાવો પામી શકી છે.

રમણલાલની કથાઘટનામાં વેશપલટા, ચમત્કાર, અને અણ-ધારેલાં પરિણામો લાવવાની વિસ્મયજનક પદ્ધતિ ઠેકઠેકાણે માલૂમ પડે છે. આવા પ્રસંગો ગમે તેટલી કુશળતાથી યોજ-વામાં આવ્યા હોય તો પણ કળાવિધાનમાં ન્યૂનતા લાવ્યા વગર રહે જ નહિ. ચમત્કૃતિ, દૈવી મદદ, ગુપ્ત વ્યવહાર અને અકસ્માતને તાબે કરે એવા અજાયબ પ્રસંગો, રસજમાવટમાં ઉપયોગી ટેકાઓ તરીકે અપનાવવામાં આવતા હશે, પણ તેથી કલાકૃતિ તરીકેની કોટિ ઊતરતી પ્રતિની થઈ જાય છે એ

સારી સફળતા મેળવી છે અને તેથી તેની નવલકથાઓ સારી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે. 'વેવિશાળ', 'તુલસીક્યારો' 'પ્રભુ પધાર્યા' અને સમકાલીન સામાજિક જીવન નિરૂપતી બીજી નવલકથાઓથી મેઘાણીએ આપણા નવલકથાસાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે.

કાઠિયાવાડના જૂના ઇતિહાસના તથા લોકસાહિત્યના શોખીન ગુણવંત આચાર્ય મેઘાણીના જેવા જ લેખક થવા જોઈતા હતા; પરંતુ કાંઈક નિસર્ગદત્ત બક્ષિસની ઊણપને લીધે, અને ખાસ તો શિક્ષણ અને પ્રયત્નમાં રાખેલી બેદરકારીને લીધે ગુણવંત આચાર્ય, શરૂ શરૂમાં આપેલી આશા પૂરી કરવા ભાગ્યશાળી થયા નથી. 'ત્રિલોચન,' 'ભૂતકાળના પડછાયા,' 'સોરઠી સંધ્યા' વગેરેએ કાંઈક ચમકાર બતાવ્યો હતો, પણ તે વિકસાવી કે ટકાવી શક્યા નહિ. કચ્છકાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં શોધખોળ કરી શ્રમસાધ્ય માહિતી મેળવી, જુદીજુદી વાર્તાઓ લખવામાં સારો ઉત્સાહ અને શક્તિ બતાવ્યાં; પણ સમાજવાદનો રંગ કાંઈક વધારે પડતો લાગી ગયો. સમાજની નીચામાં નીચી પાયરીના લોકો વિષે લખવાનું પસંદ કર્યું. તેવા લખાણમાં પણ સંસ્કાર, ઉચ્ચ આશય, ઉદાર આદર્શ, ઉમદા ભાવના વગેરે લાવી ખરી સાહિત્યકૃતિઓ સર્જવા જેટલું સામર્થ્ય હોત, તો તો તેવું લખાણ પણ રુચિકર બનત. પરંતુ સાધારણ, અતિ સાધારણ કોટિથી આગળ જઈ શક્યા નહિ, એટલું જ નહિ પણ સમાજવાદ કોઈને સ્વપ્નમાં પણ નહોતો સૂઝ્યો તે જમાનામાં સમાજવાદના વિચારો અને આચારોનાં આરોપણ અને નિરૂપણથી વાર્તાઓમાં કૃત્રિમતા અને અસ્વાભાવિકતા આવી ગયાં. આ દોષ હોવા છતાં, ગુણવંત આચાર્યની નવલકથાઓમાંથી 'દરિદ્રનારાયણ,' 'ઈન્દિરાબા,' 'દરિયાલાલ,' 'રેયદીવાન' જેવી

જૂના ઇતિહાસ અને વર્તમાન લોકવાદ અને સમાજવાદને ભેળસેળ કરી સારી વાર્તા ઉપજાવી શકે છે એટલો એને જશ છે; બાકી, ભાષા, સંસ્કાર, લેખનધાટી વગેરેમાં બેદરકારી જ નહિ, પણ ધ્યેયશૂન્યતા પણ રહેલી હોવાથી તેની નવલકથામાંની કોઇક જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેવી છે.

ઉપર એક વાર કહ્યું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાઓ તો પુષ્કળ લખાઇ છે, અને આ પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવી છે તે ઉપરાંત પણ સારી નવલકથાઓ હોવા સંભવ છે. નવલકથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, તે વિષય પર સ્વતંત્ર પુસ્તક લખનાર નીકળે એ હવે તો બહુ આકાંક્ષાથી ઇચ્છવા જેવું છે. વાચકોને યાદ આપવાની જરૂર છે કે. મણિભાઈ તંત્રી નામના એક ગૃહસ્થે વર્ષો પહેલાં આવો એક પ્રયાસ કર્યો હતો. નવલકથાસાહિત્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનારો હવે તો તુર્તમાં જ નીકળવો જોઇએ.

પ્રકૃતિના ગુણદોષ પ્રગટ કરવાના, સંસારમાં અવનવા સંજોગોથી થતા લાભગેરલાભ બતાવવાના અને એવા એવા ઈતર હેતુથી લખાય છે. નાના રમૂજી ટુચકાઓ, સ્વતંત્ર રીતે કે નાનીમોટી વાર્તાઓમાં, આનંદ કે ઉપદેશ ખાતર લખાય છે. આવી નાની વાર્તાઓ અને ટુચકાઓમાં, હળવે હળવે કળાની સમજ દાખલ થતી ગઈ, અને નવલિકાનું સ્વરૂપ વિકસવા, નિશ્ચિત આકાર ધારણ કરવા લાગ્યું.

હાલ નવલિકાને નામે ઓળખાય છે તે પ્રતિના લખાણના પૂર્વઅવતાર તરીકે નાની નાની વાર્તાઓ જ હતી. માસિકોમાં અને સાપ્તાહિકોમાં તેવી વાતો પ્રગટ થતી. 'સુંદરીસુબોધ,' 'સમાલોચક,' 'વાર્તાવારિધિ' વગેરે માસિકો નાની નાની વાર્તાઓ, આકર્ષક અને મનોરંજક વાચન તરીકે, વખતે વખતે છાપતાં–'વાર્તાવારિધિ' તો વાર્તાઓ માટે જ હતું.

આવી વાર્તાઓમાં અદ્‌ભુત અને ચમત્કારી પ્રસંગોથી કથાના રસને વધારે રુચિકર અને આકર્ષક બનાવવા પ્રયત્ન થતા ગયા; હળવે હળવે કળાવિધાન પર પણ લક્ષ જતું ગયું. 'સમાલોચક'-માં મુનશીની વાતો નવલિકાના સર્વ ગુણો ધરાવતી હતી, પણ છતાં 'નવલિકા' એવું સ્પષ્ટ નામ તો 'ધૂમકેતુ'ની કૃતિઓના પ્રગટ થવા સાથે જ પ્રચારમાં આવ્યું. નવલિકાના પહેલા લેખક તરીકે–જો ભાષાંતરની ગણતરી ન કરીએ, કે આવી વાર્તાના સંગ્રહ ધ્યાનમાં ન લઈએ તો–મલયાનિલ ગણાવા જોઈએ. તેમની વાતોનો સંગ્રહ બહુ મોડો બહાર પડ્યો, તેમની વાર્તાઓ માસિકોમાં જ પડી રહી, અને વળી તે નાની ઉમરમાં જ ગુજરી ગયા એટલે તે ભુલાઈ ગયા છે. ગુજરાતીમાં નવલિકાના પહેલા લેખક ન હોવા છતાં નવલિકાસાહિત્યના પ્રારંભ સાથે ધૂમકેતુ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૨)નું જ નામ જોડાઈ ગયું છે.

(. સ. ૧૮૮૭)-દ્વિરેફે—માનસશાસ્ત્રની ગૂંચો બતાવવા તથા તેનો ઉકેલ કરવાની મનુષ્યબુદ્ધિના પ્રયત્નોનું સ્વરૂપ સમજાવવા વાર્તાઓ લખી હોય એમ લાગે છે. પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરી જનતા અને ભદ્ર લોકોમાંથી જ પસંદ કરાયાં છે; ગ્રામજનતા-માંથી પાત્રો લેવાયાં છે ખરાં, પણ એ પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરનિવાસી જ થઇ ગયાં છે-વાર્તાઓમાં ગામડાનું વાતાવરણ કે વર્ણન ભાગ્યે જ માલૂમ પડે છે.

ગ્રામલોકો અને ગ્રામજીવનનો સીધો પરિચય પામી ગ્રામીણ વાતાવરણ ઊભું કરવામાં મેઘાણીએ સારી સફળતા મેળવી છે. મેઘાણીએ ત્રણચાર જુદા જુદા પ્રકારની નવલિકાઓ લખી છે. દુનિયામાં સિનેમા પટ પર રજૂ થયેલી કૃતિઓ-માંથી ઉત્તમ કૃતિઓ પસંદ કરી, તે પરથી સર્વદેશીય સ્વરૂપ-વાળી કેટલીક સુંદર વાતો ગુજરાતી વાચકોને આપી છે. ઇતિ-હાસમાં ડૂબકી મારી એ અતલ અને વિશાળ સાગરમાંથી કેટલીક રત્નકણિકાઓમાં જૂના સમયના રૂપરંગ આલેખી, શૌર્ય, પ્રેમ, કરુણા, ઉદારતા, આત્મત્યાગ, તેમજ કૂડકપટ, હલકાઈ વગેરે માનવમાત્રમાં કેવા કેવા સ્વરૂપે માલૂમ પડે છે એ બતાવનારી, ગ્રામજનતામાં માનવસુલભ ગુણાવગુણ કેવા વસી રહ્યા હોય છે, અને સંસાર અને સમાજમાં દ્વેષક્લેશ અને સુખદુઃખ કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે એ બતાવનારી એમ વિવિધપ્રકારની વાતો લખી છે. 'પ્રતિમા,' 'પલકારા,' ચિતાના અંગારા,' 'તેજછાયા' એ સંગ્રહો સારી પેઠે લોકપ્રિય બન્યા છે.

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસનો આધાર લઇ ગુણવંત આચાર્યે કેટલીક રસભરી વાતો લખી છે, અને જીવનના વિવિધરંગી કોયડાના અનુભવ પરથી સ્ફુરી આવેલી કેટલીક નવલિકાઓ લીલાવતી મુનશીએ પણ લખી છે.

કે આદર્શ જ વાર્તાઓ લખી છે, છતાં દરેકે દરેક પાછળ રણજિતરામનાં મન્તવ્ય અને વાચકોને શુભ માર્ગગામી કરવાની રણજિતરામની તમન્ના સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. આમદ અને રૂપાંદે, દૌલત, માસ્તર નંદવદનરામ વગેરે એકે એક વાતમાં રણજિતરામની ભાવના, રણજિતરામની કલ્પના, રણજિતરામની ગુજરાત માટેની ચિંતા વાચકો પર ઊંડી અસર કરી રહે છે. રામમોહનરાયની 'રસીલી વાર્તાઓ'માં જીવનના કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલની ચિંતા દેખાય છે.

વાર્તાલેખનમાં હળવે હળવે જુદાંજુદાં પ્રયોજન સ્વીકારાતાં ગયાં છે. માત્ર કથારસથી વાચકોને મુગ્ધ કરી ઘડીક આનંદ આપવો, દુનિયાના જુદાજુદા અનુભવોથી વાકેફ કરવા, વગેરે અનેક હેતુથી વાર્તાઓ અને નવલિકાઓ હમણાં લખાવા લાગી છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરે વર્તમાનમાં જુવાનવર્ગની મનોદશા કેવી રીતે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે તે બતાવવા તથા વ્યાપારી તરીકે વ્યવહારદક્ષતા તેમજ વર્તનક્ષુદ્રતાના કેવા કેવા અનુભવ થાય છે તે બતાવવા વાર્તાઓ લખી છે. ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાએ ડાક્ટરી ધંધાના અનુભવ પરથી થોડી વાતો લખી છે. આમ વાર્તાનું લખાણ હમણાં હમણાં ઠીક આકર્ષક બન્યું છે.

ખાસ વાર્તાતત્ત્વ જેમાં ન હોય, પરંતુ સ્વરૂપ પૂરતું જ વાર્તારૂપ રાખી, હાસ્ય, વિનોદ, મજાક, કે કટાક્ષ ખાતર નાનીમોટી વાતો કે પ્રસંગવર્ણનદ્વારા નર્મ હાસ્ય અને સ્થૂલ હાસ્ય જેમાં નિરૂપિત થયેલ હોય એવું સાહિત્ય પણ હમણાં ઠીક લખાવા લાગ્યું છે.

આવા સાહિત્યની શરૂઆત રમણભાઈએ કરી એમ કહેવાય. હાસ્યમંદિરમાંના લેખોમાં અને નવી ઈન્દિરાનિમાં નર્મ અને સ્થૂલ હાસ્યનું સાહિત્ય નાનીમોટી વાર્તાદ્વારા મૂકેલું છે. હાસ્યમય પ્રસંગો નિરૂપિત કરવાનાં પણ ભાગે

આવાં વિનોદાત્મક લખાણોમાંથી સાહિત્યકૃતિ તરીકે તો રમણભાઈ અને ધનસુખલાલનાં લખાણમાંથી કોઈ કોઈ જ સ્વીકારાય તેવાં છે. સાહિત્યગુણવાળી નવલિકા ગણાય એવી તો ઘણી થોડી છે. રમણભાઇની ચિઠ્ઠી, આંજણી તથા ધનસુખલાલની સાસુજી, બા, બીજવર જેવી વાતો નવલિકા તરીકે અવશ્ય સત્કાર પામે. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી કૃત નિવૃત્તિવિનોદ અને સાહિત્યવિનોદ પણ આ જાતની જ કૃતિઓ છે. નવલિકામાં અને નર્મહાસ્યની વાર્તામાં તાત્ત્વિક ભેદ ઉદ્દેશ અને કળામય વિધાનના પ્રકારનો છે. નર્મહાસ્યની કોઈ કોઈ વાતમાં નવલિકાયોગ્ય કળાવિધાન આવી ગયું હોય ત્યારે તેની ગણના નવલિકા તરીકે અવશ્ય કરી શકાય. નવલિકા તરીકે ગણાતા છતાં નર્મહાસ્યનાં લખાણ શુદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. નવલિકા સાહિત્યની પેઠે, નર્મહાસ્ય સાહિત્ય પણ હમણાં હમણાં સારો વિકાસ પામે છે અને લોકપ્રિયતા પણ મેળવે છે. એટલે શુદ્ધસાહિત્યની મર્યાદાનું નિરાકરણ તો ભવિષ્યના સાહિત્યપરીક્ષકો માટે રાખવું એ જ યોગ્ય છે.

ધનસુખલાલ અને જાગીરદારની પેઠે સાધારણ જીવનવ્યવહારમાંથી પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરેલા હોવા છતાં, રમણભાઈની પેઠે વિચિત્રતાના પાયા પર લેખઈમારત ચણનારા, જ્યોતીન્દ્ર દવે વિચિત્ર સમજફેર, સ્વાભાવિક લાગે તેવો અર્થફેર, વક્રદષ્ટિ અને વક્રસમજથી કેવા ગોટાળા મચી રહે છે એ બનાવી, નર્મહાસ્યના અને કોઈ કોઈ વખત સ્થૂલહાસ્યના બોધ વર્ણવનારા છે. તેમનાં નોંધપોથી અને રંગતરંગનાં પુસ્તકો નર્મહાસ્ય સાહિત્યમાં સારી ભાત પાડે છે. ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતિન્દ્ર દવેએ મળી 'અમે બધાં' નામની કૃતિમાં સુરતના મુખ્ય અને ગુજરાતીના સામાન્ય જીવન નાર્મિક રસથી નર્મહાસ્યનાં પુસ્તકોમાં એક માગ પુસ્તકનો ઉમેરો

પ્રકરણ ૯ : નાટક

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય જગતના ઉત્તમ નાટકસાહિત્યમાં પણ ઊંચું સ્થાન પામે છે. સંસ્કૃત કવિઓમાં ઉત્તમોત્તમ ગણાતાં બે ત્રણ ગુજરાત–કાઠિયાવાડ પ્રદેશમાંથી થયા છે; છતાં ગુજરાતીઓમાં નાટકસાહિત્યનો કાંઈ જ વિકાસ થયો નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે. બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાં નાટકસાહિત્ય સારું ખેડાયું છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા એ સદ્ભાગ્યથી વંચિત જ રહી છે.

જૂના કવિઓમાંથી માત્ર એકલા પ્રેમાનંદના નામ પર ત્રણ નાટકો ચડાવાયાં છે. તે પ્રેમાનંદનાં જ લખેલાં, કે તેના સમયમાં લખાયેલાં હશે કે કેમ એ શંકા હજી સુધી તો સમાધાન વગર જ ઊભી છે.

તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ પદ્ધતિથી લખાયેલાં છે; તેમાં ગુજરાતીત્વ તો થોડું જ છે. તે પ્રેમાનંદનાં હોય કે ગમે તેનાં હોય; ઊંચી કોટિના સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવાં તો નથી જ.

જૂના અને મધ્યયુગના સમયમાં નાટકસાહિત્ય સરજાયું હોય તોપણ કશી જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી—નાટકોનો એક બગડેલો અવતાર મધ્યયુગમાં હતો એટલું જાણવામાં છે. ગ્રામલોકોને આનંદ અને વિનોદ આપનારી ભવાઇ નાટકના સંતાન તરીકે ગણીએ, તો તે બહુ જ બગડેલું સંતાન જ કહેવું

જોઇએ–બગડતાં બગડતાં એટલું હલકું થઇ ગયું હતું કે તેનું નામ લેતાં પણ શરમાવું જોઇએ. એક બીજું કાંઇક સભ્ય સંતાન હતું રામલીલાને રૂપે–ધાર્મિક તહેવારોમાં, ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી, કૃષ્ણના અને રામના જીવન પરથી લીલાઓ ભજવાતી–પણ ભવાઈ કે રામલીલા નાટકસાહિત્યમાં ગણના પામી શકે તેવાં તો નહોતાં જ.

અંગ્રેજી રાજ્ય પછી દેશમાં જે શાંતિ ફેલાઇ તેને પરિણામે શહેરો સમૃદ્ધ થતાં ગયાં અને શહેરી જનતાને આનંદવિનોદનાં સાધનોની જરૂર લાગી. આવી જરૂરિયાતમાંથી શહેરોમાં નાટક ભજવવાની શરૂઆત થઇ. મુંબઇમાં તે શરૂઆત પારસીઓએ કરી–પહેલાં તો ઉર્દૂ–હિન્દુસ્તાનીમાં ભજવાતાં, પણ હળવે હળવે ગુજરાતી ભાષામાં ભજવાવા લાગ્યાં. પારસી કંપનીઓ બીજાનાં લખેલાં નાટકો વેચાતાં લેતી. ગુજરાતીમાં લખનારાઓને આથી સારી તક મળતી. આવા લખનારાઓમાંથી એક વાર બે ત્રણેક લેખકો તે કંપની પાસે પોતાનું નાટક લઇને ગયા, પણ કંપનીએ તેની ઘટતી કદર ન કરી. લેખકોને તેથી ગુસ્સો ચઢ્યો અને પોતાના નાટકની યોગ્યતા પુરવાર કરવા એક નાટક કંપની કાઢી, પારસી કંપનીવાળા પાસે ભૂલ કબૂલ કરાવવી એવો આગ્રહ તે લેખકોએ પકડ્યો. તે ઉપરથી તેઓ રણછોડભાઇ ઉદયરામ દવે પાસે ગયા, અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી તેમની મદદ માગી. રણછોડભાઇએ પૂરા ઉત્સાહથી મદદ કરી. 'ગુજરાતી નાટક કંપની' એવા નામથી એક નાટક કંપની બધાએ ભેગા મળી કાઢી. રણછોડભાઇ એ કંપનીને નાટકો લખી આપતા. આ કંપની આઠદશ વર્ષ ચાલી. તે ચલાવવા જેવું ન રહ્યું એટલે મૂળ લેખકોએ તે વેચી નાખી. પછી તે દયાશંકરે લીધી. અને 'મુંબઇ ગુજરાતી નાટક કંપની' એવું નામ

સંવાદ, કોઈ પાત્રચિત્ર, કોઈ ગીત સારાં હતાં; પરંતુ તેવાની કદર કરવા હમણાં સાધન નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૮ સુધીનાં જુદાં જુદાં નાટકોમાં સારાં કવિત્વ અંશવાળાં સંગીતો સંગીતમંજરી નામના એક* કાવ્યસંગ્રહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે: પરંતુ અભ્યાસની દૃષ્ટિ કાંઈક ટૂંકી અને એકતરફી, મમત્વની પક્ષપાતવાળી કદરવૃત્તિ, જૂનાં લખાણો ભૂલાય તો ભલે એવી પ્રકૃતિ, વગેરે વગેરે કારણોથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક ઊણપો રહે છે. આ કારણથી નાટકો તરફ ઉદાસીનતા ચાલુ જ છે. મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપનીનાં પણ કોઈ કોઈ નાટક અથવા તો તેમાંનાં કાવ્યો, સંવાદો કે પ્રસંગો ભૂતકાળના વિસ્મૃતિગર્તમાંથી બહાર કાઢવા લાયક તો અવશ્ય હશે. તે કંપનીનાં નાટકોમાંનું એક 'સૌભાગ્યસુંદરી' ઘણું જ લોકપ્રિય થયું હતું. તે નાટકના મૂળ લેખક નથુરામ સુંદરજી કવિ હતા, જો કે મૂળ કૃતિ પર સુધારાવધારાના અનેક અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા એમ અધિકારીઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું.

મુંબઈ ગુજરાતી કંપની કમાણી કરવામાં ફાવવા માંડી એટલે નાટક કંપની કાઢવા તરફ બીજા લોકોનું વલણ થવા લાગ્યું. કેટલીક કંપનીઓએ કેટકેટલા ખેલો ભજવ્યા હશે એ વિષે ઐતિહાસિક નોંધ તો કોઈએ કરી નથી. બે ચાર પાંચ ઠીક જાણીતી થઈ હતી, એટલે તે વિષે થોડી માહિતી આપી શકાય તેવું છે. 'મોરબી આર્યસુબોધ નાટક'કંપની મૂળજી આશારામે કાઢી હતી; માલેકના ભાઈ વાઘજી આશારામ (ઈ. સ. ૧૮૫૦-૧૮૯૭) તે કંપની માટે નાટકો લખતા હતા. તે કંપની કાઠિયાવાડમાં સારી કમાણી કરી ગઈ એટલે

* [illegible]

૧૮૬૨-૧૯૨૩) એ પણ એક નાટક કંપની કાઢી હતી. નાટકો પોતે જ લખતા. તે કવિ હતા, હિન્દી, વ્રજભાષા અને સાહિત્યના સારા અભ્યાસી હતા; કાઠિયાવાડમાં બે ત્રણ રાજ્યોના રાજકવિ પણ હતા. તેમની કવિતા દલપતચરણની હતી એટલે સામાન્ય વાચકોમાં સારો પ્રચાર પામતી. નાટકોમાંનાં ગીતોમાં કવિત્વ સારા પ્રમાણમાં છે. તેમનાં નાટકોમાં પાત્રો વધારે પડતાં આવતાં પણ પાત્રનિરૂપણ, વસ્તુસંકલના, લાગણીઓનું આલેખન અને ભાષામાં યમકાદિનો ઉપયોગ વગેરેમાં ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસને લીધે સારી કુશળતા હતી. કુમુદચંદ્ર, લાલખાંની લુચ્ચાઈ, રાજયોગી, માધવાનળ, કબીરવિજય વગેરે નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતાં—તેમાંના કોઈકોઈમાં સંવાદમાં અને ગીતોમાં સાહિત્યગુણ સારા પ્રમાણમાં આવેલો છે.

નથુરામ શુંદરજીનાં નાટકો કરતાં વધારે જાણીતાં, વધારે લોકપ્રિય અને એકંદરે સાહિત્યગુણમાં ચડિયાતાં નાટકો ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીએ લખ્યાં અને ભજવાવ્યાં છે. ડાહ્યાભાઈ (ઇ. સ. ૧૮૬૭-૧૯૧૨) નવી કેળવણીના સંસ્કાર પામ્યા હતા, અને જાતે શિક્ષક તરીકેનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. તેમને જૈન સિદ્ધાંતમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. નાટક કંપનીઓનું વાતાવરણ સુધારવાના હેતુથી તેમણે નાટકનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો હતો. તેમનાં નાટકોનાં વસ્તુઓમાં એક જાતની એકતાનતા આવતી હતી, છતાં વિગતોમાં વૈવિધ્ય હતું; પાત્રવિકાસ અને પાત્રઆલેખનમાં કળામય કુશળતા હતી અને લોકરંજનની પણ સારી આવડત હતી; એટલે તેમનાં બધાં નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતાં; ગીતોમાંથી કેટલાંક સારી સાહિત્યકૃતિ તરીકે ગણના પામે તેવાં હતાં. ડાહ્યાભાઈવાળી કંપનીએ દલાની ચક્રવર્તિના અનુભવ ખૂબ મેળવ્યા છે—સારાં સારાં નાટકો ભજવવાની તેની પ્રતિષ્ઠા હમણાં

ક્ષુલ્લક હોય છે કે શિષ્ટ લોકોમાં તે માટે ઘૃણા જ ઘર કરી રહી છે. તેવાં નાટકોમાં સત્ત્વાંશ ઘણો નજીવો હોવાથી સાહિત્યદૃષ્ટિએ ચર્ચા કે સમાલોચના ભાગ્યે જ થયેલ છે.

નાટક સાહિત્યનું એક આવશ્યક અને આકર્ષક અંગ છે એ તો કોઈ દિવસ વિસરાયું નથી. સાહિત્યસેવકોએ નાટક લખવાની પ્રવૃત્તિ વિસારી નથી. નવીન પ્રકાશનાં કિરણો પડ્યાં ત્યારથી જ, ભજવાતાં નાટકોની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ, સાહિત્યસર્જકોએ નાટકો પણ લખવા માંડ્યાં છે. નર્મદાશંકર, દલપતરામ, નવલરામ ત્રણેએ નાટકો લખ્યાં છે. નર્મદાશંકરનાં તો બધાં વિસરાઈ ગયાં છે. દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન નાટક - કાંઈ ખાસ ગુણવાળું તો નથી જ, પણ જીવરામ ભટ્ટ ગુજરાતમાં એટલા બધા જાણીતા થઈ ગયા છે કે મિથ્યાભિમાન શબ્દના પર્યાય તરીકે ગુજરાતીમાં વપરાય છે. કટાક્ષપાત્રના તે સફળ સર્જનથી તે નાટક યાદ રહે છે. નવલરામનું 'ભટ્ટનું ભોપાળું' ઘડીક ગમ્મત આપે તેવી કૃતિ છે– હાસ્યોત્પાદક અને સુવાચ્ય હોઈ આનંદ આપે તેવું તો છે, પણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે તો ભાગ્યે જ સ્વીકારાય. બીજું 'વીરમતી' નાટક અભ્યાસ કરવા લાયક અને નાટ્યકૃતિ તરીકે સફળ કહી શકાય–ભજવવા લાયક તો ભાગ્યે જ કહેવાય, પણ વાંચવા લાયક નાટક તો અવશ્ય ગણી શકાય. પાત્રનિરૂપણ, જ્ઞાનચર્ચા, સંવાદકુશળતા અને ભાવોનાં આલેખનમાં સારી સફળતા મેળવી છે, એ કે તે નાટકમાં ખાસ આકર્ષકતા કે મોહ પમાડે તેવી રસિકતા તો નથી.

પછીના જમાનામાં થયેલા વિદ્વાન સાક્ષરોએ પણ નાટકો લખ્યા તો છે. ભાષાંતર તરફ જરાક વધારે પ્રવૃત્તિ થઈ છે એ ખરું છે, તોપણ સ્વતંત્ર કૃતિ માટે પણ પ્રયાસો તો થવા

છે જ. મણિલાલ નભુભાઈએ 'માલતી માધવ' અને 'ઉત્તરરામચરિત'નાં ભાષાંતર કર્યાં છે-ઉત્તરરામચરિત તો એવું સુંદર થયું છે કે સ્વતંત્ર કૃતિ જેવું જ તે લાગી જાય. 'કાન્તા' નાટક એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. ગુજરાતીમાં નાટકોનો લગભગ અત્યંતાભાવ હોવાથી, ઘણા કાળ સુધી 'કાન્તા' સારી પ્રશંસા મેળવી રહ્યું હતું. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ, દોલતરામ કૃપારામ અને બીજા લેખકોએ પણ નાટકો લખ્યાં છે, પણ નિભાવી રાખવા જેટલી લાયકાતવાળાં કોઈ જ નીવડ્યાં નથી.

સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરરૂપે ઘણાં નાટકો ગુજરાતીમાં લખાયાં છે. ભવભૂતિનાં બેનાં ભાષાંતર મણિલાલ નભુભાઈએ કર્યાં છે એ ઉપર કહેવાઈ ગયું. શૂદ્રકના 'મૃચ્છ કટિક'નું ભાષાંતર બાલાશંકર કંથારિયાએ કર્યું છે. તે ભાષાંતર સુવાચ્ય, રસભર્યું અને સફળ છાપ પાડનારું હોવા છતાં, બજારમાં ચાલુ ન હોવાને કારણે ભૂલાઈ જવાયું છે. કાલિદાસનાં, ભાસનાં, અને શ્રીહર્ષનાં તો લગભગ બધાંનાં અને બીજાં પણ કેટલાંકનાં ભાષાંતર થઈ ચૂક્યાં છે. ભાષાંતરમાં સારામાં સારો જશ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે મેળવ્યો છે.

કાલિદાસના સારામાં સારા નાટક શાકુંતલનો ભાષાવતાર કરવામાં પૂરી સફળતા કોઇને મળી નથી. પ્રયત્નો ઘણા થયા છે, પણ કાલિદાસત્વ તો કોઈ ઉતારી શક્યું નથી. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ ઝીલવાના પ્રયત્નમાં કાંઈક અંશે ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક અને સંપૂર્ણ અંશે બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ફાવ્યા છે-ભાવ અને કવિત્વને ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબિત કરવામા મનસુખલાલ ઝવેરી સારી સફળતા મેળવી શક્યા છે. એકદમ અને એકલી સરળતા જોઈએ તો પહેલા જ ભાષાન્તરકાર દલપતરાય ખખ્ખરમાં છે. આ લેખકો ઉપરાંત

પણ મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, ન્હાનાલાલ કવિ વગેરેએ પણ શાકુંતલને ગુજરાતીમાં લખવા શ્રમ લીધો છે, પણ છતાં શાકુંતલ હજી સુધી સફળ ભાષાંતર વિનાનું જ રહ્યું છે.

મુદ્રારાક્ષસ, મૃચ્છકટિક, વેણીસંહાર અને બીજાં પણ સારાં સારાં સંસ્કૃત નાટકો ગુજરાતીમાં ઊતરી ચૂક્યાં છે. ઉપર સૂચવ્યું છે તેમ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરવામાં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો ફાળો સૌથી મોટો છે. તેમણે ભાષાંતરોને એવું સુંદર ગુજરાતી સ્વરૂપ આપ્યું છે કે સાચું સ્વપ્ન, પરાક્રમની પ્રસાદી, વિન્ધ્યવનની કન્યકા વગેરેના મૂળ લેખકનો આપણને સરસ પરિચય થાય છે, કૃતિ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે અને મૂળ લેખક અને ભાષાંતરકાર જે રસલહાણ આપે છે તે માટે અત્યંત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. ભાષાંતરકારમાં પણ સર્જકશક્તિ હોવી જોઈએ, કવિત્વ હોવું જોઈએ, નૈસર્ગિક સાહિત્યગુણ હોવો જોઈએ એ આપણને કેશવલાલ ધ્રુવનાં ભાષાંતરોથી સમજવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં નાટકો ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સ્વાભાવિક સરળતા હોવાથી સંસ્કૃતમાંથી નાટકોનાં ભાષાંતર સારા પ્રમાણમાં થયાં છે. અંગ્રેજી ભાષાનો સંગીન અભ્યાસ હોવા છતાં, અંગ્રેજી નાટકોમાંથી સારાં ભાષાંતર હજી સુધી થઈ શક્યાં નથી; અંગ્રેજીમાંથી જ ન થયાં હોય, એટલે પછી ફ્રેન્ચ, જર્મન કે બીજી યુરોપીય ભાષામાંથી ગીધાં ભાષાંતરોની તો આશા જ કેમ રખાય ? જો કે તેમાં એક અપવાદ છે. ઈશ્વરભાઈ પટેલે જર્મન ભાષામાંથી વિલ્હેમ નામના નાટકનું સીધું ભાષાંતર કર્યું છે.

હિન્દુસ્થાનની ઈતર ભાષાઓમાંથી મરાઠી, બંગાળી અને હિન્દીમાંથી ભાષાંતરો થયાં છે. બંગાળીમાંથી મેઘાણીએ કરેલાં

પ્રકરણ ૧૦: વ્યાપક સાહિત્ય

સાહિત્યકૃતિઓમાં સત્ત્વભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણી પડી જાય છે. કેટલીક કૃતિઓ સત્ત્વની ઉચ્ચતાને લીધે ધવલગિરિ જેવી બની રહે છે. ત્યાંસુધી પહોંચનારા પ્રવાસી બહુ વિરલ હોય છે. ગોવર્દ્ધનરામનું 'સાક્ષરજીવન' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંનાં કેટલાંક પ્રકરણો, મણિલાલ નભુભાઇનું 'સિદ્ધાંતસાર', આનંદશંકર ધ્રુવનું 'આપણો ધર્મ', ન્હાનાલાલનું 'વિશ્વગીતા', તેમજ 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા', 'કાદમ્બરી' વગેરે ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્વની પૂજા પામે છે, પરંતુ તેને સમજી, તેમાંના સાહિત્યાનંદનો આસ્વાદ લેનાર ઘણા થોડા નીકળે છે. કેટલુંક સાહિત્ય, વળી, ધવલગિરિ જેવું એકલું અટુલું નથી રહેતું; છતાં ગંગોત્રી જન્મોત્રી બદ્રીકેદાર, દાર્જીલીંગ, મહાબળેશ્વર કે ઉત્તાકામંડ જેવાં વિરલ સ્થાનોના જેવું વિરલ પ્રવાસીઓથી જ સેવાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર, ન્હાનાલાલની કેટલીક કૃતિઓ, બળવંતરાય ઠાકોરનું ભણકાર, અખાની અખેગીતા અને વેદાંતવિષયક લખાણો, વગેરે જેવું સાહિત્ય, પાર્થિવ ભાવોથી પર લઈ જઈ, દિવ્યદર્શન કરાવનારું અને ઊંચો આનંદ આપનારું હોઈ, બધા વખાણે છે, પણ પ્રમાણમાં થોડા વાંચે છે. મુનશી તથા રમણલાલની નવલકથાઓ, ધૂમકેતુ–દ્વિરેફની નવલિકાઓ, અબરદાર, બોટાદકર, નરસિંહરાવ વગેરેનાં કાવ્યો અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના ખાસ શોખ અનુસાર નિર્[illegible] સાહિત્યચર્ચાના લેખો [illegible] લોકનો, વગેરે [illegible] [illegible] હોય છે. સત્ત્વ[illegible]

મતા સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે, છતાં નાટકસાહિત્યમાં તે કૃતિઓ વધારો કરે તેવી નથી..

'રાઈનો પર્વત' એ નાટક તરીકે સર્વ રીતે સફળ કૃતિ છે. ગુજરાતીમાં સારામાં સારી સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તો એ એકલું જ ગણાવી શકાય. બળવંતરાય ઠાકોરકૃત 'ઊગતી જુવાની' સારો અખતરો હોવા છતાં, સર્વાંગસુંદર નાટક બની શક્યું નથી. મુનશીનાં નાટકો પણ આપણા નાટકસાહિત્યમાં વધારો કરનારાં નથી.

નાટકલેખક તરીકે જે જે ગુણો જોઈએ તે આપવામાં કુદરત જ કૃપાવર્ષી બની નથી. નાટક લખવાનો મોહ ઘણા લેખકોને થાય છે, અને તેથી ગુજરાતીમાં નાટકો લખાયાં છે, એ કે સંખ્યાપ્રમાણ બહુ મોટું તો ન કહેવાય. નાટકો ભૂતકાળમાં લખાયાં છે, હમણાં પણ લખાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ લખાશે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર, કે દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉય તો કુદરતની કૃપા થશે ત્યારે જ ગુજરાતમાં અવતરશે. ત્યાં સુધી તો જેવા લેખકો મળે તેવાને વધાવી લેવા એ જ આપણું કર્તવ્ય.

એવા વધાવવા લાયક પ્રયત્નો પણ થયા છે–થાય છે એટલી સંતોષની વાત છે. ચંદ્રવદન મહેતાકૃત 'આગગાડી' એ સારી કૃતિ તરીકે સ્વીકારાય એવું નાટક છે. ચંદ્રવદન મહેતા (જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૧) એ બીજાં નાટકો પણ લખ્યાં છે, અને ઈતર લેખકો પણ નાટકો લખી રહ્યા છે. કેટલાંક એકાંકી નાટકો પણ લખાયાં છે—એકાંકી નાટકો તો નાટક કરતાં સંવાદરૂપ નવલિકાઓ હોય તેવાં લાગે છે. નાટક તત્ત્વનું રહસ્ય સમજાવનારી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી, નાટકોનાં આવશ્યક અંગ અને અંગ વિષે નિર્ણય કરનારા લેખોની ગુજરાતીમાં ખાસ જરૂર છે. આવા સાહિત્યના ઉત્પાદન માટે ઘટતી પ્રવૃત્તિ જલદી જ થવી જોઈએ એ પ્રારંભિકાના વાચકોએ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

શાહજહાં અને પ્રતાપરાણો એ બે ખાસ નોંધવા લાયક છે. સ્વતંત્ર કૃતિ જેવાં જ તે સુંદર અને આકર્ષક છે. શાહજહાં અને પ્રતાપરાણોના બંગાળી લેખક દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયનાં બીજાં નાટકોનાં પણ ભાષાંતર થયાં છે અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં નાટકો પણ ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં છે. ટાગોરનું 'ચિત્રા' નાટક મહાદેવ હરિભાઈએ 'ચિત્રાંગદા' એ નામથી ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. ચિત્રાંગદા મેઘાણીનાં પ્રતાપરાણો અને શાહજહાંની પેઠે સફળ અને સુંદર સાહિત્યકૃતિ છે.

ભાષાંતરોમાં કોઈ કોઈ કૃતિ ઘણી જ સરસ હોવા છતાં ગુજરાતી નાટક સાહિત્યની સ્થિતિ હજી સુધી તો અસંતોષ આપનારી જ છે. સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઘણી થોડી છે. મણિલાલ નભુભાઈનાં 'કાન્તા' પછી રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' અને ન્હાનાલાલનું 'જયાજયંત' એ બે કૃતિ હજી સુધીના આપણા નાટકસાહિત્યમાં સારામાં સારી છે. તેમાં પણ ખરાં અને સર્વાંગ સુંદર નાટક તરીકે તો 'રાઈનો પર્વત' જ છે. 'જયાજયંત'માં તેજસ્વી કલ્પના, ઉન્નત આદર્શ, આશ્ચર્યકારક મનોનિગ્રહ, અપાર્થિવ વાતાવરણ, સુંદર પાત્રો અને પ્રશંસનીય કલાવિધાન હોવા છતાં તેને આદર્શ નાટક તો ભાગ્યે જ કહી શકાય. નાટ્યાંશોથી ભરેલું હોવા છતાં, તેને નાટકના કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું કાવ્ય જ ગણવું જોઈએ. પ્રવેશો છે, નાટકને યોગ્ય પ્રસંગો છે, નાટકમાં હોવી જોઈએ તેવી ક્રિયાઓ પણ છે; ભાષા, પાત્રવિકાસ, સંવાદો એ બધાં સુંદર હોવા છતાં, તે બધાંમાં સાચાં નાટકનું તત્ત્વ [illegible] [illegible] ન્હાનાલાલે બીજાં પણ નાટકો લખ્યાં છે. વિશ્વ[illegible] [illegible] નરજહાં, સંઘમિત્રા વગેરે. એ બધી સુંદર [illegible] [illegible] તરીકે ગુણગૌરવશાલી છે; કોઈ કોઈનો [illegible]

ચંદ્ર જેવું શિષ્ટ સાહિત્ય, અને નવલિકા, નવલકથા, કાવ્ય, સાહિત્યચર્ચા વગેરે જેવું સુંદર સાહિત્ય સમાજના સુશિક્ષિત સમુદાયમાં સારો પ્રચાર પામે છે.

પરંતુ આવા સાહિત્ય ઉપરાંત બીજું એવું કેટલુંક સાહિત્ય પણ હોય છે કે જે સમાજના ઊંચાનીચા, શિક્ષિત-અશિક્ષિત સમુદાયમાં પ્રચાર પામે છે. આખા દેશમાં લોકધનની પેઠે સર્વત્ર ફેલાય છે. નરસિંહમીરાંનાં કાવ્યો, પ્રેમાનંદનાં દશમસ્કંધ, મામેરું, નળાખ્યાન વગેરે લોકપ્રિય આખ્યાનો, અખાના છપ્પા, દયારામની ગરબીઓ, પ્રીતમદાસનાં પદો, ધીરાભોજાની કાફી અને ચાબખા, દલપતરામનાં કેટલાંક કાવ્યો, નવલરામની ગરબાવળી વગેરે સાહિત્ય ગામડાંમાં અભણવર્ગમાં પણ વ્યાપી રહેલું માલૂમ પડે છે. છતાં એ સાહિત્ય 'શેરિયાં સાહિત્ય' થી તો અવશ્ય જુદા પ્રકારનું છે. મણિકાન્ત કાવ્યમાળામાંનાં કાવ્યો કે નાટકસિનેમામાંનાં ગીતો જે પ્રતિનું શેરીયું સાહિત્ય છે તેના કરતાં ભજન, કીર્તન, આખ્યાન, પ્રભાતિયાં કે ગરબીચાબખાનું સાહિત્ય અવશ્ય ઊંચી પ્રતિનું છે. આવું સાહિત્ય સમાજના બધા થરોમાં સરખી રીતે વ્યાપક બને છે; સાહિત્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખી, લોકોને પ્રેરણા, સદુપદેશ, અને સન્માર્ગ બતાવવામાં બહુ ઉપયોગી બને છે. સમગ્ર જનસમુદાયમાં વ્યાપવાની શક્તિ હોવાથી, આવા સાહિત્યને વ્યાપક સાહિત્ય તરીકે અહીં ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

આવું વ્યાપક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જૂના કવિઓમાંથી કોઈ કોઈમાં ખાસ ઊંચા પ્રકારની હતી. નવા લેખકોમાંથી નવલરામ અને દલપતરામનાં લખાણોમાં વ્યાપક બનવાની યોગ્યતા ખૂબ છે. સંસ્કૃત અંગ્રેજીના અભ્યાસમાં વધારે પ્રગતિ થતાં, વિદ્વાનો અને સાહિત્યમર્મજ્ઞોનાં દૃષ્ટિબિન્દુ નિર

નિરાળી વિકૃતિને વશ થવા લાગ્યાં. સાહિત્યનો અભ્યાસ સમાજની ઊંચી કોટિના જ ભાગ્યમાં લખાયેલો લાગ્યો. સાહિત્યસર્જકો પણ બુદ્ધિ અને કલ્પનાના ઊંચા પ્રદેશોમાં વિહાર કરવાના શોખીન થતા ગયા. પરિણામ એવું આવ્યું કે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને ઉચ્ચ સાહિત્યના સર્જકો વિશાળ જનસમાજથી અલગ પડવા લાગ્યા. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા જેવાનાં લખાણો વચ્ચેના મોટા ગાળાને પૂરવા, પુલ જેવાં બની બન્નેને એકબીજાથી જોડેલા રાખવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં. 'સુંદરી સુબોધ' ઘણાં વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા, અને પછી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના માસિક 'નવજીવન' તે પ્રયત્નો ફરી ઉપાડ્યા હતા.

આ પ્રયત્નો માસિકો અને સામાયિકોદ્વારા ઠીક ઠીક ચાલુ રહ્યા છે. આ કાર્યમાં 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકનો ફાળો ઘણો જ મોટો હતો. ભાગ્યના ચક્રની અસરને પરિણામે 'ગુજરાતી'માં કાંઈક મંદતા આવી, ત્યાં તો મહાત્માજીએ 'નવજીવન' હાથમાં લીધું. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનું 'નવજીવન' માસિક હતું તેને સામાયિક બનાવ્યું અને મહાત્માજીએ તેનું તંત્ર ચલાવ્યું ત્યારથી આપણા સાહિત્યનો નવો પ્રવાહ ચાલુ થયો. મ[illegible] મહાત્માજીના [illegible] 'હિન્દ સ્વરાજ્ય' [illegible] સંવાદનો- [illegible] 'આરોગ્ય વિષે [illegible]' [illegible] એ બધાં
[illegible]

ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવતા વર્ગોમાં પણ એકસરખા ઉત્સાહથી વંચાય છે. ગાંધીજીની સર્વાનુકૂળ વિચારસરણિ અને વિચારોને વ્યક્ત કરવાની અદ્ભુત સરળતાભરી સંસ્કારગૂઢતા, તેમના લેખોમાં એવું અજબ અનિર્વચનીય આકર્ષણ મૂકે છે કે એ લેખો વારંવાર વાંચ્યા કરવાનું મન થયા કરે છે. વિચાર–વિરોધ હોય તોપણ લેખનશૈલીમાં એવી મોહની છે, ભાષા અને વિચારમાં એવો ઊંચી જાતનો નિર્મળ પ્રસાદ છે, કે તેમનું લખાણ ઊંચા સાહિત્યની કૃતિની પેઠે વાંચ્યા કરવાનું ગમ્યા કરે છે. ઉચ્ચ સાહિત્યમાં જે જે આકર્ષક ગુણો હોય છે તે બધા ગાંધીજીનાં લખાણમાં સર્વવ્યાપી જેવા માલૂમ પડે છે. હૃદયનો ભાવ એવો જોરથી પ્રકટ થાય છે કે વાચક મુગ્ધ બની, તન્મય અને તદ્વશ થઈ જાય છે. વર્ણનોમાં એવી સ્વાભાવિક ચિત્રમયતા આવી જાય છે કે જાણે કોઈ કળાકુશળ ચિત્રકારની પીંછીની જ રેખાઓ ન હોય એવું લાગી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર લેખમાં કલ્પના અને કવિત્વની એવી સુંદર છાંટ આવી જાય છે કે સારામાં સારા કવિની કૃતિથી પણ તે લેખ જાણે વધારે ઉચ્ચ, વધારે ઉન્નત, વધારે પ્રાસાદિક અને વધારે આનંદ આપનાર બની જાય છે. ગાંધીજીનું લખાણ સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમાં થોડું જ છે; પરંતુ તેમના લેખોમાંથી પસંદગી યોજના કરી સંગ્રહો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. નવજીવનના લેખો પણ ફરી છપાયા છે. ગાંધીજીએ જ્યારે જ્યારે લખ્યું છે ત્યારે ત્યારે હૃદયના ઊભરાઈ જતા મનોભાવને વ્યક્ત કરવા, પોતાના વિચારો જગત આગળ સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ ભાષામાં શબ્દમય કરવા તથા અંતરના મંથનને યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં બતાવવા માટે જ લખ્યું છે. તેમના પવિત્ર ઉદ્દેશ અને નિર્મળ મનોભાવને લીધે તેમનાં લખાણમાં એવી તો આકર્ષકતા

પ્રવિષ્ટ થઈ રહે છે કે વાચકને તે વારંવાર વાંચ્યા કરવાનું મન થયા જ કરે છે. તેમનું લખાણ સંસ્કારભર્યું અને સત્ત્વભર્યું હોય છે; કોઈ કોઈ વાર તો તે શિષ્ટતાની એવી ઊંચી કોટિનું બને છે કે સમાન્ય વાચક તેમાંથી કદાચ થોડું જ સમજી શકે; છતાં ગાંધીજીનાં લખાણમાં જે માર્ગદર્શકતા, જે ઉત્સાહપ્રેરણા, જે ઉન્નતિવિચારણા હોય છે તે સામાન્ય વાચકને મોહક અને આકર્ષક લાગે છે, અને તેથી તેમનું લખાણ સર્વ વાચકોને પ્રિય લાગે છે. તેમાં એવી તો અજબ મોહની છે કે તે સર્વને પ્રિય થવા ઉપરાંત પણ તે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાહિત્યમાં ગણના પામે છે.

ગાંધીજીનું લખાણ બુદ્ધિને અને લાગણીને બંનેને અસર કરે છે, જ્યારે કિશોરીલાલ મશરૂવાળાનુ લખાણ ચિંતનપ્રચુર હોઈ બુદ્ધિને જ ખૂબ અસર કરે છે. કેળવણીના પાયા, ગીતામંથન, સત્યમયજીવન વગેરે તેમનાં પુસ્તકો ચિંતન અને સત્યાન્વેષણ માટે મથામણ કરતી બુદ્ધિનો પરિપક્વ ફાલ છે. 'સહજાનંદ' ચરિતાત્મક છે, છતાં બુદ્ધિને વિચારચક્રે ચડાવે તેવું તેમાં ઘણું છે. કિશોરીલાલનાં લખાણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખૂબ અધ્યયન યોગ્ય છે, પરંતુ ગાંધીજીના લખાણ જે પ્રમાણમાં વ્યાપક કહેવાય તે પ્રમાણમાં કિશોરીલાલનં લખાણ વ્યાપક કહી શકાય તેવાં નથી. તેમા પક્ષવાદ નથી [illegible] નર્વિલાસ જેવું એકમાર્ગીપણું નથી, વર્ણન કે [illegible] નથી; તેમાં બુદ્ધિને કસનારું અને સમજશક્તિને [illegible] નારું ઘણું છે. ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે તે [illegible] વીકાર પામે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના તરફ અનેક વ્યક્તિઓને [illegible]
[illegible] તે વ્યક્તિઓ [illegible] કેટલાક [illegible] નેમુશ [illegible]

સાંપડ્યાં છે. આ રત્નભંડારમાંથી આપણને ત્રણચાર લેખકો મળ્યા છે. કિશોરીલાલ જેમ બુદ્ધિને કસનારા છે તેમ કાકા કાલેલકર બુદ્ધિ, હૃદય અને સંસ્કારને કસનારા અને વિકસાવનારા છે. તેમનું વાચન અત્યંત વિશાળ છે અને પોતાના જ્ઞાનભંડારમાંથી જુદી જુદી જાતની માહિતી એવાં સુંદર સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે કે તેમનાં સઘળાં લખાણ ખૂબ રસપૂર્વક અને આનંદપૂર્વક વંચાય છે. તેનું ગદ્ય સરસ્વતીચંદ્રના ગદ્ય જેવું સંસ્કારપ્રચુર અને ઉચ્ચકોટિનું હોવા છતાં, તે સરસ્વતીચંદ્રના ગદ્ય કરતાં વધારે સરળ અને વધારે સહેલું છે. નવલરામના સીધા અને પ્રવાહી ગદ્યના કરતાં વધારે અલંકૃત અને વધારે મનોગમ છે. કાલેલકરનું ગદ્ય મીઠું અને મનગમતું, સાદાં ટૂંકાં વાક્યો છતાં એકધારા શ્રવણમનોહર પ્રવાહવાળું, રોચક અને પ્રસાદપૂર્ણ છે. ગુજરાતી ગદ્યસ્વામીઓના ક્રમ ગોઠવવા બેસીએ તો ગાંધીજી અને ગોવર્દ્ધનરામ પછી કાલેલકરને જ મૂકવાનું મન થાય. ઉપર એકવાર સૂચન કર્યું છે તેમ કિશોરીલાલમાં તત્ત્વચિંતનને લીધે વિચારભાર અને ગંભીર પર્યેષણા આવે છે એટલે તેમનાં લખાણ વ્યાપક બની શક્તાં નથી. કાલેલકરનાં લખાણમાં વિચારભાર પુષ્કળ હોવા છતાં તે એવો તો હળવો, આછો આછો, ઉત્તેજક અને ઉત્કંઠક છે કે તેનો બોજ લાગતો નથી; ઊલટું, નવી નવી માહિતી, દિલની કોમળ લાગણીઓને જાગૃતિ અને માનવપ્રકૃતિનાં સંવેગોને ઉન્નતિ આપનારો કોઈ કાલેલકરના ગદ્યનું ગૌરવ આનંદ અને પ્રસન્નતા આપનારું બની રહે છે.

કાલેલકરના લેખોના બધે ભાગ, 'લોકમાતા,' 'સ્મરણયાત્રા', 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'ઓતરાતી દીવાલો', 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનભારતી', 'જીવન સંસ્કૃતિ', વગેરે માહિતીપૂર્ણ,

અને પૂજનાર તેમના જેવા ગાંધીભક્તે યુગવંદનાથી, અને વ્યાપક સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી અનેક નવલકથા નવલિકાથી, ઋણ-મુક્ત થવા સારા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાંધીજી અને કાલેલકરના લેખો જેટલા પ્રેરક કે માહિતીપૂર્ણ નહિ હોવા છતાં મેઘાણીની સઘળી કૃતિઓ રોચક જ નહિ, પણ સારી પેઠે ઉત્તેજક નીવડી છે. પ્રભુદત્ત શક્તિની ઉચ્ચતા અને સૂક્ષ્મતા લેખકોમાં ગુણ-સમૃદ્ધિ વરસાવનારી બને છે. જેના પર પ્રભુ વધારે કૃપાવાન થાય છે તે વધારે ઊંચી કૃતિઓ સરજી શકે છે. ગાંધીજીની કોટિએ કાલેલકર ન પહોંચે, કે કાલેલકરની કોટિથી મેઘાણીની કોટિ જુદા પ્રકારની અને જુદી પાયરીની હોય એ માટે કુદરતી ક્રમ જ જવાબદાર ગણાય. મેઘાણીએ થોડાંક કાવ્યો, અને નવલકથા નવલિકાના સર્જનથી ગુજરાતને જે સાહિત્ય આપ્યું છે તે વ્યાપક સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવું છે; એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ જનસમાજમાં વધારે પ્રસરે અને વધારે લાંબો વખત ટકી રહે તેવું છે.

ગાંધીજીના જીવનની અને તેમણે હિંદભરમાં પ્રસારેલા વાતાવરણની ગુજરાતમાં કેટલી બધી અસર થઈ હતી તે બતાવનારું સાહિત્ય પણ ઠીક ઠીક સરજાયું છે. ગાંધીજીની બુદ્ધિ, તેમના ઉચ્ચ ધ્યેય, અને તેમની પવિત્ર વિચારસરણિને સાહિત્યમાં અમરતા આપનાર તો હજી કોઈ નીકળ્યો નથી; તોપણ ગ્રામજીવનમાં, યુવકહૃદયમાં અને ગુજરાતી સમાજમાં થયેલી અસરનું કાંઈક વર્ણન 'સોપાને' આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતરની વાતો, સંજીવની, બંધનના ફટકે, પ્રાયશ્ચિત્ત, વગેરે પુસ્તકો ગાંધીવાતાવરણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મનોદશા આલેખી, સમાજનું સારું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

બબલચંદ મહેતાનું 'મારું ગામડું' એ દરેક ગુજરાતીએ

પ્રસાદપૂર્ણ અને સંસ્કારપૂર્ણ સાહિત્ય એવું તો આનંદ અને રસ આપનારું છે કે તે સાહિત્ય કાલેલકરને સાહિત્યસર્જકોમાં માનવંત સ્થાન અપાવનારું બને છે.

ગાંધીજીની અસરથી પ્રવૃત્તિમાન થયેલા અને ગાંધીજીના વિચારરંગથી રંગાયેલા લેખકોમાં મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈની પણ ગણના કરવાની છે. મહાદેવભાઈની સ્વતંત્ર સાહિત્ય-કૃતિઓ થોડી જ છે—ચિત્રાંગદા નાટક તથા સત્યાગ્રહની મર્યાદા બન્ને ભાષાંતર હોવા છતાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ ગણાવા પાત્ર છે. જવાહરલાલની આત્મકથાનું ભાષાંતર પણ ઘણું જ સુંદર છે. એટલી કૃતિઓ પણ મહાદેવભાઈને સાહિત્યમાં અમરતા આપે તેવી છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજીના અંગ્રેજી લેખોનું ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતી લેખોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં મહાદેવભાઈએ ઊંચી કોટિનો વિજય મેળવ્યો છે. પોતાપણાનો સર્વદેશીય અને સંપૂર્ણ વિલોપ કરી, એક મહાન સંતની સાથે એકતાનો યોગ સાધી, મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીની અને ગુજરાતની જે સેવા કરી છે તે ખરેખર અજોડ અને અણમૂલ જ છે.

ગાંધીજીએ ગુજરાતના જીવનમાં અજબ જાતનો વિદ્યુત-ચમકાર ઝળકાવ્યો છે. 'નવજીવન'થી અને ગાંધીજીના આશ્રમ-જીવનથી ઘણા જુવાનોને અનેક જાતની પ્રેરણાઓ મળી છે અને તેથી તેની આસપાસ કેટલાક કાર્યકરો તૈયાર થયા છે. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ, વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ [illegible] પરીખ. અને છગનલાલ જોષીના જેવા કાર્યકરોને ગાંધીજીના પ્રભાવથી બહુ સારી અસર થઈ છે. તેવી જ અસર [illegible] મ ચારકો પર પણ થઈ છે. મેઘાણીના જીવનવિ[illegible] અને પ્રાણ પૂરનાર ગાંધીજી જ છે. ગાંધીજીના જીવનને [illegible]

અને પૂજનાર તેમના જેવા ગાંધીભક્તે યુગવંદનાથી, અને વ્યાપક સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી અનેક નવલકથા નવલિકાથી, ઋણમુક્ત થવા સારા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાંધીજી અને કાલેલકરના લેખો જેટલા પ્રેરક કે માહિતીપૂર્ણ નહિ હોવા છતાં મેઘાણીની સઘળી કૃતિઓ રોચક જ નહિ, પણ સારી પેઠે ઉત્તેજક નીવડી છે. પ્રભુદત્ત શક્તિની ઉચ્ચતા અને સૂક્ષ્મતા લેખકોમાં ગુણસમૃદ્ધિ વરસાવનારી બને છે. જેના પર પ્રભુ વધારે કૃપાવાન થાય છે તે વધારે ઊંચી કૃતિઓ સરજી શકે છે. ગાંધીજીની કોટિએ કાલેલકર ન પહોંચે, કે કાલેલકરની કોટિથી મેઘાણીની કોટિ જુદા પ્રકારની અને જુદી પાયરીની હોય એ માટે કુદરતી ક્રમ જ જવાબદાર ગણાય. મેઘાણીએ થોડાંક કાવ્યો, અને નવલકથા નવલિકાના સર્જનથી ગુજરાતને જે સાહિત્ય આપ્યું છે તે વ્યાપક સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવું છે; એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ જનસમાજમાં વધારે પ્રસરે અને વધારે લાંબો વખત ટકી રહે તેવું છે.

ગાંધીજીના જીવનની અને તેમણે હિંદભરમાં પ્રસારેલા વાતાવરણની ગુજરાતમાં કેટલી બધી અસર થઈ હતી તે બતાવનારું સાહિત્ય પણ ઠીક ઠીક સરજાયું છે. ગાંધીજીની બુદ્ધિ, તેમના ઉચ્ચ ધ્યેય, અને તેમની પવિત્ર વિચારસરણિને સાહિત્યમાં અમરતા આપનાર તો હજી કોઈ નીકળ્યો નથી; તોપણ ગ્રામજીવનમાં, યુવકહૃદયમાં અને ગુજરાતી સમાજમાં થયેલી અસરનું ટૂંક વર્ણન 'સોપાને' આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતરની વાતો, સંજીવની, [illegible], પ્રાયશ્ચિત્ત, વગેરે પુસ્તકો ગાંધીવાતાવરણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મનોદશા આલેખી, સમાજનું સારું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

બબલભાઈ મહેતાનું 'મારું ગામડું' એ દરેક ગુજરાતીએ

અને ખાસ કરી જુવાન વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય વાંચવું જોઇએ. વ્યાપક સાહિત્યના ભંડારમાં આવાં પુસ્તકો ખૂબ વધવાં જોઇએ. ત્યારે જ વ્યાપક સાહિત્ય દેશભર પર ખરેખરા લાભ અને ઉપકાર કરી શકશે.

ગાંધીજીની વિચારસરણિથી કેટલીક વિગતોમાં જુદું પડે તેવું સમાજવાદી સાહિત્ય પણ હળવે હળવે પ્રકટ થવા લાગ્યું છે. સાહિત્યગુણ કે સાહિત્યગૌરવ ન હોવા છતાં વિચારપ્રકાર અધ્યયન યોગ્ય છે એમ તો સ્વીકારવું જ જોઇએ. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ અને ધનવંત ઓઝા આ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ચંદ્રભાઇ ભટ્ટનું, 'માટીના જાયા' તથા ધનવંત ઓઝાનું 'વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ' એ બે ધ્યાન ખેંચે તેવાં પુસ્તકો છે.

પ્રકરણ ૧૧ : વર્તમાન સ્થિતિ

સિત્તેરથી વધારે ઉંમરવાળા લેખકોમાંથી માત્ર ગાંધીજી જ હજી પ્રવૃત્તિનું જોમ અને પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચ કોટિ જાળવી રહ્યા છે. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં કેટલાક સમય થયાં નવું સર્જન પ્રકાશમાં આવેલું જાણવામાં નથી. શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર થોડું થોડું પણ સંગીન અને સામર્થ્યવંતુ સાહિત્ય હજી સમર્પે છે ખરા, પણ હવે તેમનાં પણ વળતાં પાણી જ ગણાય. સાઠથી સિત્તેર સુધીની ઉમ્મરવાળા ન્હાનાલાલ, રામમોહનરાય, લલિત, ખબરદાર વગેરેમાંથી ન્હાનાલાલ અને ખબરદાર સિવાય બીજાની પ્રવૃત્તિમાં મંદતા આવી ગઈ છે. મેઘાણી, ગુણવંત આચાર્ય, જિનવિજયજી, રામનારાયણ પાઠક વગેરે સાહિત્યસર્જનમાં હજી ઘણાં વર્ષો કામ કરી શકે એમ છે, અને મુનશી, ધૂમકેતુ અને રમણલાલ પણ નવીન સર્જનમાં પૂરેપૂરા ક્રિયાશીલ જ રહેશે એમ આશા રાખીએ, તોપણ ૧૯૪૩ માં આ સર્વની પ્રવૃત્તિની પરાકોટિ તો આવી ગઈ છે એમ કહેવામાં નિરાશા કે નિરુત્સાહવાદનું શરણ લેવાય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. કેશવ હ. શેઠ, ચંદ્રવદન મહેતા, પૂજાલાલ, હરિહર ભટ્ટ, ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, લીલાવતી મુનશી, હંસા મહેતા, જયમન પાઠકજી, જ્યોત્સ્ના શુક્લ વગેરે હજી તો ચાલીસથી પચાસની મર્યાદામાં હોવા છતાં તેઓ પણ હવે નવીન સર્જનની બહુ આશા આપતાં નથી. એટલે આ બધા સાહિત્યસેવકોની સેવાપૂજાથી પ્રેરિત થયેલી અને થતી હોવા છતાં, તે

અને મૂળરંગની કાંઈ આછી ઘેરી અસર કાયમ રહેલી હોવા છતાં તેમની સાહિત્યસર્જનની દૃષ્ટિ વિવિધમાર્ગી થઈ ગઈ. સુન્દરમને પણ નવલિકાના મોહે આકર્ષ્યા છે અને ઉમાશંકર પણ નવલિકા અને નાટિકા જ નહિ પણ નવલકથા પણ લખવા પ્રેરાયા છે. સાહિત્યસર્જકમાં અતલ ઊંડાણ માટે-જે ઝંખના રહેવી જોઇએ, કવિ અને સ્રષ્ટામાં રાગ અને કલાકાંક્ષા માટે જે અનન્ય લગની હોવી જોઇએ, સામાન્ય જનતાથી ન્યારી જાતના જીવન અને ચિંતનની જે અશિથિલ તમન્ના હોવી જોઇએ એવી અત્યાર સુધીમાં કોઈ હૃદયમાં ઉદિત થયેલી દેખાતી નથી, એ જરા નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ નવલોહિયા સાહિત્યસેવકો અનવરત શ્રમ લઈ પોતાની ભાવનાને સંતોષવા ખૂબ આગ્રહથી કામ કરી રહ્યા છે એ એક શુભ ચિહ્‌ન છે. 'વિશ્વશાંતિ' પછી ઉમાશંકરનો 'ગંગોત્રી' કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. તે સંગ્રહે ખૂબ આશાજનક વાતાવરણ ઊભું કર્યું. પછીના સંગ્રહ— 'નિશીથે' તે આશાઓને ટકાવી રાખી. બુદ્ધિની તીવ્રતા અને અભ્યાસની આગ્રહભરી વૃત્તિનો સુમેળ હોવાથી ઉમાશંકર નવલોહિયા સાહિત્યસર્જકોમાં અગ્રગણ્ય ગણાવા લાગ્યા છે જ.

સુંદરજી બેટાઈ 'જ્યોતિરેખા'થી અને પછીના સંગ્રહ 'ઇન્દ્રધનુ'થી સાહિત્યસેવામાં સુવાસિત અર્ઘ્યો આપી, સુન્દરમ્ તથા ઉમાશંકર જોડીથી કેટલેક અંશે ભિન્ન પ્રતિની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. 'જ્યોતિરેખા'માં શસ્ત્રસંન્યાસ મહાભારતનો જ પ્રસંગ રજૂ કરે છે છતાં તે કાવ્યમાં ગાંધીજીએ ઉત્પન્ન કરેલ વાતાવરણની સ્પષ્ટ અસરો જોઈ શકાય છે. જરાક સૂક્ષ્મ અવલોકનની દૃષ્ટિથી નિહાળીએ તો 'જ્યોતિરેખા'નાં બધાં જ કાવ્યોમાં ગાંધીજીની વિચારસરણિની આછી આછી છાંટ દેખી શકાશે. 'ઇન્દ્રધનુ'માં વ્યક્તિ અને સમાજના પરસ્પર વ્યવહારમાં

ગાંધીજીના વિચારોનું કાંઈક વલણ દાખલ થયેલું માલૂમ પડે છે, છતાં એકંદરે તો બેટાઈની કાવ્યસૃષ્ટિ જૂની પ્રણાલિકા અને જૂના પ્રવાહોમાં જ રમતી, વિહાર કરતી, આનંદ માનતી અને આનંદ માણતી માલૂમ પડે છે. પ્રકૃતિનાં કાવ્યો અને મધુરાં ગીતો એક તરફથી નરસિંહરાવની અને બીજી તરફથી ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિની સ્મૃતિ તાજી કરે છે. બેટાઈની ભાષા અને 'ઇન્દ્રધનુ' તથા 'જ્યોતિરેખા'માંના વિષયો પણ જૂનવાણીનો જ પ્રકાર–ઘણી રીતે સુધરેલો હોવા છતાં જૂનવાણી પદ્ધતિનો જ પ્રકાર–છે એમ કહી આપે છે. જૂનવાણી પદ્ધતિ હોવા છતાં, છંદ, અલંકાર અને ભાષાની સરળ મધુરતા બેટાઈનાં કાવ્યોને સુંદર વિશિષ્ટત્વ અર્પે છે–જૂની અને નવી વિચારનવીનતા અને ભાષાવૈદગ્ધ્યનું સુભગ સંમિશ્રણ હોવાથી, તેમનાં કાવ્યો અને ગીતો પ્રિય થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

એ જાતના વિચારોને કાવ્યસર્જનના પ્રેરક હેતુ બનાવવાની શરૂઆત તો કદાચ મનસુખલાલે જ કરી એમ કહી શકાશે. મનસુખલાલની કાવ્યસૃષ્ટિ બીજા જુવાન કવિઓની સૃષ્ટિની સરખામણીમાં કાંઇ વધારે અલ્પ કહી શકાય તેવું નથી; છતાં તેમનું કવિત્વ કેવા પ્રવાહમાં સ્થિર થશે એ હજી ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જોશીની પેઠે મનસુખલાલ સદ્‌ભાગ્યે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તરફ આકર્ષાયા નથી. શાકુંતલનું તેમનું ભાષાંતર એ બીજાં બધાં ભાષાંતરોથી જૂદું પડી આવે એવું હોઈ, તે માટે સારો જશ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, પણ એ તો કાવ્યસૃષ્ટિનો જ પ્રકાર ગણાય. સાહિત્ય કૃતિઓનાં અને સાહિત્ય સર્જકોનાં અવલોકન લેવાં શરૂ કરી માર્ગચિંતન કર્યું છે—આ જાતની તેમની પ્રવૃત્તિ આશાજનક અને સત્ત્વદર્શક હતી—છતાં તે પ્રવૃત્તિ બહુ ચાલુ રહેલી નથી. આ ચારે કવિલેખકો પર ગુજરાત ખૂબ આશા રાખી રહ્યું છે એટલું જ કથન વર્તમાન માટે પૂરતું છે.

આ ચાર ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા જુવાન લેખકો પોતપોતાના અર્ધ્ય સાહિત્યદેવને અર્પી રહ્યા છે. ગુજરાત અવશ્ય આશા રાખે છે કે તેવાઓમાંથી ભવિષ્યના ઉત્તમ કવિઓ અને સંગીન સાહિત્યાચાર્યો પ્રગટ થશે જ. પ્રારંભિકામાં નામાવલિ આપવાથી કાંઇ ખાસ હેતુ સરે નહિ—સાહિત્યવાચનનો અને અભ્યાસનો શોખ રાખનારાએ આ ઉપરાંત પણ સ્નેહરશ્મિ, કાપડિયા, રમણ વકીલ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, ભાનુશંકર વ્યાસ, કોલક, પારાશર્ય, પ્રહ્‌લાદ પારેખ, પ્રહ્‌લાદ પાઠક, રમણિક અરાલવાળા, પતિલ, મુરલી ઠાકોર, નંદકુમાર પાઠક, રતુભાઈ દેસાઈ વગેરે લેખકોનાં કાવ્યો અવશ્ય જોવાં જોઈએ. તેમાંથી કોઈ કોઈના સંગ્રહ પ્રગટ થયા છે અને કોઈ

–જેમાંના એક ભાગનું ભાષાંતર સદ્ભાગ્યે ફારબસ સભા-
ાવી, સસ્તી કિંમતે વેચવાનું ઠરાવ્યું છે–કે ગાંધીજીની
ડથા કે કાન્તિલાલ પંડ્યાનું શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામઃ આમ
ટક છૂટ બૂજ બૂજ કૃતિઓ જ ગણી શકાય તેવું છે. છંદ-
અલંકારશાસ્ત્ર કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચર્ચા તો અહીં
છૂટક લેખ તરીકે રમણભાઈ કે નરસિંહરાવે કરેલી
તેટલી જ જમે બાજુમાં ગણાય તેમ છે. કેશવલાલ
ાય ધ્રુવનાં તથા આનંદશંકર બાપુભાઈનાં આ વિષયનાં
ો હવે પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે એ જ માત્ર
ાદરૂપ છે. સમાલોચન અને સાહિત્યચર્ચા સંબંધી પુસ્તકો
ાં હમણાં ઠીક પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. રામનારાયણ પાઠક,
પ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, નવલરામ જગન્નાથ,
નાથ મગનલાલ, રામચંદ્ર શુક્લ, રમણલાલ દેસાઈ,
નલાલ પાર્વતીશંકર દવે વગેરેનાં પ્રકાશનો આ જાતનો
હિત્યફાલ ઠીક ઠીક આશાભર્યો છે એમ માનવા પ્રેરે
એ કે તે બધા સાથે લઈ વિચારીએ તો પણ વૈવિધ્ય કે
ાગ્તા, ગુણગૌરવ કે પ્રેરણાસૌષ્ઠવમાં સંતોષ અપાવે કે
જરાતી સાહિત્યને અન્ય ભાષાના મુકાબલામાં ઊંચી પ્રતિષ્ઠા
ાવે એવું તો હજી થોડું જ છે. છતાં પણ આ ક્ષેત્રો તદ્દન પદ-
વિનાનાં નથી રહ્યાં એટલું સદ્ભાગ્ય છે. ઉપર ઇશારો
ી છે તેમ છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિ-
સ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો તો તદ્દન અસ્પૃષ્ટ જ રહ્યા
એ ગુજરાતને શરમાવનારી હકીકત છે. નર્મદાશંકર
ના કોશ અને કથાકોશ પછી તે જાતની પ્રવૃત્તિ
ાઈએ તેવી જ નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ
ારિભાષિક ક્યા કોષ તૈયાર કરાવ્યો છે અને શબ્દકોશ માટે

મેળ કે સંવાદસૌંદર્ય પર ગમે તેટલો ભાર મૂકવામાં
તો પણ જે નવલકથા જીવનના આદર્શને ઊંચે લઇ
, શુદ્ધિ અર્પનારી, પવિત્ર બનાવનારી નથી, તે ગમે
સુંદર હોય તોપણ ઊતરતા દરજ્જાની જ લેખાવી જોઇએ;
નવલિકા તો નવલકથાનું એક જાતનું લઘુરૂપ જ હોઇ, તે
ઉત્તમ તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે માનવજીવનની
ાને આદર્શ બનાવે અને સંસારી માયાજાળમાંથી ઊંચે
જઇ સ્વર્ગીય વિહારોનો આનંદ આપે. આવા ઉચ્ચ અને
. આદર્શ કે આશયવિનાનું સાહિત્ય ગમે તેટલું આનંદ
નારું હોય, તો પણ ઊતરતી પંક્તિનું જ ગણાવું જોઇએ.
રાતના જુવાન સાહિત્યસેવકો કળાની ખાતર કળા, કે વાસ્ત-
વર્ણન અને અવાસ્તવિક વાસ્તવવાદના મિથ્યા મોહમાં ન
ય, તેમની સત્યદૃષ્ટિ ખૂલે અને સાચા સાહિત્ય તરફ તેમની
ત થાય એવો વર્તમાન સ્થિતિમાં શુભ પલટો આવે, એવો
ીન વિકાસ થાય અને તેને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય-
ઊંચી કક્ષાએ પહોંચે એવું કરવા દરેક ગુજરાતી સાહિત્ય-
ક મથવું જોઇએ.

પ્રસંગમેળ કે સંવાદસૌંદર્ય પર ગમે તેટલો ભાર મૂકવામાં આવે; તો પણ જે નવલકથા જીવનના આદર્શને ઊંચે લઇ જનારી, શુદ્ધિ અર્પનારી, પવિત્ર બનાવનારી નથી, તે ગમે તેવી સુંદર હોય તોપણ ઊતરતા દરજ્જાની જ'લેખાવી જોઇએ; અને-નવલિકા તો નવલકથાનું એક જાતનું લઘુરૂપ જ હોઇ, તે પણ ઉત્તમ તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે માનવજીવનની ઉચ્ચતાને આદર્શ બનાવે અને સંસારી માયાજાળમાંથી ઊંચે લઈ જઇ સ્વર્ગીય વિહારોનો આનંદ આપે. આવા ઉચ્ચ અને પવિત્ર આદર્શ કે આશયવિનાનું સાહિત્ય ગમે તેટલું આનંદ આપનારું હોય, તો પણ ઊતરતી પંક્તિનું જ ગણાવું જોઇએ. ગુજરાતના જુવાન સાહિત્યસેવકો કળાની ખાતર કળા, કે વાસ્તવિક્ વર્ણન અને અવાસ્તવિક વાસ્તવવાદના મિથ્યા મોહમાં ન ફસાય, તેમની સત્યદૃષ્ટિ ખૂલે અને સાચા સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય એવો વર્તમાન સ્થિતિમાં શુભ પલટો આવે, એવો સંગીન વિકાસ થાય અને તેને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય-પૂણ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચે એવું કરવા દરેક ગુજરાતી સાહિત્ય-સેવકે મથવું જોઇએ.

નાકરની કૃતિમાંથી કેટલીક 'બૃહત્ કાવ્યદોહન'ના આઠમા ભાગમાં છે અને એકાદ બે મુંબઈ ફારબસ સભાએ પ્રગટ કરી છે. નાકરનું જીવન બૃ. કા. દો. આઠમા ભાગમાં છે.

ભાલણનો દશમ સ્કંધ જુદો છપાયો છે. તેનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં છપાયાં છે.

પાનું ૨૬. માંડણ બંધારાની 'પ્રબોધબત્રીશી' મુંબઈ ફારબસ સભાએ પ્રગટ કરી છે.

પાનું ૨૮. અખાના જીવન વિષે નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો લેખ સારામાં સારો છે. ગુ. વ. સો. તરફથી અખાકૃત કવિતાનાં પુસ્તકમાં તે લેખ છપાયો છે. ગુ. વ. સો. તરફથી બહાર પડેલ ઉમાશંકર જોષીનો લખેલો નિબંધ– 'અખો–એક અધ્યયન'–અખાના અભ્યાસીએ ખાસ જોઈ જવો જોઇએ.

પાનું ૩૨. પ્રેમાનંદનાં ત્રણે નાટકો વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલ 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માં છપાયાં છે. 'રોષદર્શિકા'ની બીજી આવૃત્તિ વડોદરાના પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારીની કંપનીએ છપાવી છે.

પાનું ૪૦. દયારામનું જીવન ડભોઈવાળા નારણદાસ શાહે પ્રગટ કર્યું છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ 'દયારામનો અક્ષર દેહ' લખી દયારામના જીવનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; દયારામના આંતરજીવન વિષે મહત્ત્વનો અભ્યાસ જેઠાલાલ ગો. શાહ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે.

ધીરાની સ્વરૂપની કાફીઓ વડોદરાવાળી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રગટ થયેલ છે. 'બૃહત્ કાવ્યદોહન'ના પાંચમા ભાગમાં પોતી કૃતિ છપાઈ છે.

પાનું [illegible] મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ '

પાનું ૧૦૩. ગુલાબદાસ બ્રોકરની વાર્તાઓ (૧) 'લતા અને બીજી વાતો.' (૨) 'વસુંધરા અને બીજી વાતો'. ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા—'ઓપરેશન કોનું અને બીજી વાતો'.

પાનું ૧૧૩. નર્મદાશંકરનાં નાટકો: સાર શાકુંતલ, દ્રૌપદી દર્શન, રામજાનકી દર્શન, બાળકૃષ્ણવિજય, કૃષ્ણાકુમારી.

પાનું ૧૨૦. 'હરિજનબંધુ' સાપ્તાહિકમાં ગાંધીજીના અંગ્રેજી સાપ્તાહિક હરિજનમાંના લેખોનું ભાષાંતર છે; કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર લેખ પણ છે. નવજીવનની પેઠે તે પણ ખૂબ વંચાય છે.

પાનું ૧૨૪. નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટનાં 'મહાભારતનાં પાત્રો' અને વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈના 'કથાકુસુમાંજલિ' અને 'રામકથા' એ પુસ્તકો પ્રારંભિકના વાચકોએ ખાસ જોઈ જવા જેવાં છે.

પાનું ૧૨૬. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટનાં માનવીનું ઘર, માટી જાયા, ચિંતનની વેદી પર, માનસવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ વગેરે પુસ્તકો સમાજની અત્યારસુધી વિસરાયલી સ્થિતિ સમજાવવાના પ્રયત્નો છે. ધનવંત ઓઝાનાં ગુલામીની શૃંખલા અને વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ એ બે પુસ્તકોએ આધુનિક રાજ્યબંધારણની અને સમાજવાદનાં મૂળ તત્ત્વોની માહિતી સારી આપી છે.

પાનું ૧૨૭. ચંદ્રવદન મહેતાના કાવ્યસંગ્રહ,—ઇલાકાવ્યો અને રતન; નાટકો—આગગાડી, નાગાબાવા, અખો વગેરે.
પુજાલાલનો કાવ્યસંગ્રહ 'પારિજાત'.
હરિહર ભટ્ટ ,, હૃદયરંગ.
લીલાવતી મુનશી—રેખાચિત્રો, જીવનમાંથી જડેલી, ઇન્ટર લેકન; હંસા મહેતા—ત્રણ નાટકો, હેમલેટનું ભાષાંતર.
[illegible]—કાવ્યસંગ્રહ 'તેજછાયા'.

ગ્રંથસૂચી

ગ્રંથસૂચી

પાનું 131 સ્નેહરશ્મિ–કાવ્યસંગ્રહ,–અર્ધ્ય. તૂટેલા તાર, અને સ્વપ્ન
અને પૃથિવી બે વાર્તાસંગ્રહ.
ભાનુશંકર વ્યાસ–'કેડી' કાવ્યસંગ્રહ.
કાજુકિયા–દીપશિખા.
રમણ વકીલ–પ્રભુ કાવ્યો; ચિત્રલેખા.
કેલક–સાધ્યગીત.
ઇન્દુલાલ ગાંધી–ખંડિત મૂર્તિઓ.
પારાશર્ય–સંસૃતિ.
પ્રહ્લાદ પારેખ–બારી બહાર
[illegible] પ્રતીક્ષા
[illegible] ગતની
[illegible]
[illegible]

પાનું 13[illegible] [illegible] સાહિત્ય' નામ[illegible]
તથા નરસિંહરાવના 'મનોમુકુર' નામના સંગ્રહોમાં છે
[illegible] સાહિત્ય અને વિવેચન.
[illegible] વિચાર, સાહિત્ય
[illegible]
[illegible] સાહિત્ય
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ગ્રંથસૂચી

ગ્રંથસૂચી

લેખકસૂચી

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઈથી જ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સાન પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રિવાજરૂપ બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (૩ થી વગેરે) મા પેઠી [illegible] શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક [illegible] ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પરોણી, [illegible] વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ આપવા [illegible] વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે [illegible]

[illegible] પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ [illegible] ભેટ" કે એવું કંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છાપીને, [illegible] વ્યક્તિના સ્મરણનો હેતુ પણ પાર પડે.

[illegible]